

**O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI
HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISH TARMOQ
(MINTAQAVIY) MARKAZI**

**DIN FALSAFASINING
PAYDO BO‘LISHI,
SHAKLLANISHI VA
MOHIYATI**

MODULI BO‘YICHA
O‘QUV – USLUBIY
MAJMUA

2025

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**OLIV TA‘LIM TIZIMI KADRLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA MALAKASINI OSHIRISH INSTITUTI**

**O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARINI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH TARMOQ (MINTAQAVIY) MARKAZI**

**“Din falsafasining paydo bo‘lishi,
shakllanishi va mohiyati”**

**MODULI BO‘YICHA
O‘QUV–USLUBIY MAJMUUA**

Toshkent – 2025

Mazkur modulning o‘quv-uslubiy majmuasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil “27” dekabrda 485-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv reja va namunaviy dastur asosida tayyorlandi.

Tuzuvchilar: O‘zMU, “Falsafa” kafedrasida professori, f.f.d., Sh.O.Madayeva, O‘zMU, “Falsafa” kafedrasida dotsenti, PhD- D.Yusupova

Taqrizchilar: f.f.d., prof. N.Safarova – Navoiy davlat pedagogika instituti.
PhD, dots. R.Isakdjanov – O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

O‘quv-uslubiy majmua Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan (2024- yil “29” noyabrda 4-sonli bayonnoma).

MUNDARIJA

I. ISHCHI DASTUR	5
II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA‘LIM METODLARI.....	12
III. NAZARIY MATERIALLAR.....	16
IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI.....	88
V. KO'CHMA	MASHG'ULOT
MATERIALLARI.....	96
VI. GLOSSARIY	98
VII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	101

I. ISHCHI DASTUR

KIRISH

Ushbu dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida” Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida” PF-4732-son, 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida” PF-5789-son, 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-5847-son, 2020-yil 29-oktabrdagi “Ilm-fanni 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-6097-son, 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son, 2023-yil 25-yanvardagi “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida” PF-14-son, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi ““O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida” PF-158-son Farmonlari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Aholi va davlat xizmatchilarining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi bilimlarini uzluksiz oshirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-228-son, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi “Sun‘iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4996-son qarorlari va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora- tadbirlar to‘g‘risida” 2019-yil 23-sentabrdagi 797-son hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta’lim tashkilotlari rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2024-yil 11-iyuldagi 415-son Qarorlarida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish, shuningdek amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida

shakllantirilgan bo‘lib, uning mazmuni yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va jamiyatning ma‘naviy asoslarini yoritib berish, oliy ta‘limning normativ-huquqiy asoslari bo‘yicha ta‘lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish, pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, ilmiy-innovatsion faoliyat darajasini oshirish, pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta‘lim sifatini ta‘minlashda baholash metodikalaridan samarali foydalanish, din falsafasining paydo bo‘lishi, shakillanishi va mohiyatini o‘rganish, Islom falsafasining asosiy jihatlarini tahlil etish va baholash bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Kursning maqsadi va vazifalari

Oliy ta‘lim muasasalari pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish kursining **maqsadi** pedagog kadrlarning innovatsion yondoshuvlar asosida o‘quv-tarbiyaviy jarayonlarni yuksak ilmiy-metodik darajada loyihalashtirish, sohadagi ilg‘or tajribalar, zamonaviy bilim va malakalarni o‘zlashtirish va amaliyotga joriy etishlari uchun zarur bo‘ladigan kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarini takomillashtirish, shuningdek ularning ijodiy faolligini rivojlantirishdan iborat

Kursning vazifalariga quyidagilar kiradi:

“**Dinshunoslik**” yo‘nalishida pedagog kadrlarning kasbiy bilim, ko‘nikma, malakalarini takomillashtirish va rivojlantirish;

-pedagoglarning ijodiy-innovatsion faollik darajasini oshirish;

-pedagog kadrlar tomonidan zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, zamonaviy ta‘lim va innovatsion texnologiyalar sohasidagi ilg‘or xorijiy tajribalarning o‘zlashtirilishini ta‘minlash;

-o‘quv jarayonini tashkil etish va uning sifatini ta‘minlash borasidagi ilg‘or xorijiy tajribalar, zamonaviy yondashuvlarni o‘zlashtirish;

“**Dinshunoslik**” yo‘nalishida qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonlarini fan va ishlab chiqarishdagi innovatsiyalar bilan o‘zaro integratsiyasini ta‘minlash.

Kurs yakunida tinglovchilarning bilim, ko‘nikma va malakalari hamda kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar:

Qayta tayyorlash va malaka oshirish kursining o‘quv modullari bo‘yicha tinglovchilar quyidagi yangi bilim, ko‘nikma, malaka hamda kompetensiyalarga ega bo‘lishlari talab etiladi:

Tinglovchi:

- din falsafasining nazariy-falsafiy masalalarini;
- teologiya haqida tushunchani;
- falsafiy teologiyaning asosiy oqimlarini;
- turli dinlarda diniy kultlar, urf-odatlar, diniy san‘at semantikasini;

- diniy ong asoslarining shakllanishini;
- Teizm, Ateizm va uning talqinlarini;
- Deizm va panteizmning falsafiy muammolarini;
- Tomizm va yangi tomizm, teosofiya va uning mohiyatini;
- din fenomenologiyasi, din psixologiyasi, din sotsiologiyasini;
- diniy qadriyatlar va ularning transformatsiyasini;
- Islom falsafasining vujudga kelishi, mohiyati va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini;
- Islom ta’limoti asoslari, Qur’on va Hadisni;
- kalom ilmi va allomalarini;
- Moturidiya va Ash’ariya ta’limotlarni;
- tasavvuf ta’limoti va Markaziy Osiyo Tasavvuf tariqatlarini;
- Islom dini qadriyatlari va ularning transformatsiyasini *bilishi* kerak.

Tinglovchi:

- diniy ong, diniy dunyoqarash tushunchalarning falsafiy talqinlarini amalga oshirish;
- diniy tashkilotlar va ularning faoliyatini yoritib berish;
- uyg‘onish davri G‘arbiy Yevropa falsafasidagi din falsafasi talqinlarini o‘rganish;
- Islom genezisi jarayoniga ta’sir qilgan barcha ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillarni tahlil etish;
- Markaziy Osiyo muhaddislarining hadisshunoslikka qo‘shgan hissalarini baholash;
- mutakallimlar va faylasuflar o‘rtasidagi farqlarni ajratish *ko‘nikmalariga* ega bo‘lishi lozim.

Tinglovchi:

- din va fan munosabatlarini falsafiy tahlil etish;
- antik dunyo olimlarining dinning mohiyati haqidagi qarashlarini talqinini amalga oshirish;
- teologiya falsafasiga doir qarashlarni o‘rganish;
- mo‘taziliya ta’limoti vakillari va ularning aqidaviy qarashlarini qiyoslash;
- Markaziy Osiyo mutafakkirlarining islom falsafasiga oid qarashlarini o‘rganish *malakalariga* ega bo‘lishi lozim.

Tinglovchi:

- Sharq mutafakkirlarining din falsafasiga oid qarashlarini tahlil etish va baholash;
- din vazifalarining falsafiy, nazariy jihatlarini izohlash;

- teologik yo‘nalishning falsafiy asoslaridan foydalanish;
- Islomdagi mazxablar va ularning o‘ziga xos jixatlarini talqin etish;
- Islom falsafasining madaniyat va fanga ta’sirini aniqlash *kompetensiyalariga* ega bo‘lishi lozim.

Modulni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar

Modulni o‘qitish ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar shaklida olib boriladi.

- Modulni o‘qitish jarayonida ta’limning zamonaviy metodlari, pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo‘llanilishi nazarda tutilgan:

- ma’ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalardan;

- o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so‘rovlar, test so‘rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, kollokvium o‘tkazish, va boshqa interaktiv ta’lim usullarini qo‘llash nazarda tutiladi.

Modulning o‘quv rejadagi boshqa modullar bilan bog‘liqligi va uzviyligi

“Din falsafasining paydo bo‘lishi, shakllanishi va mohiyati” moduli mazmuni o‘quv rejadagi “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va jamiyatning ma’naviy asoslari”, Oliy ta’limning normativ huquqiy asoslari hamda tizimda korrupsiya va manfaatlar to‘qnashuvining oldini olish”, “Pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalar”, “Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish”, “Pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish” “Ta’lim sifatini ta’minlashda baholash metodikalari”, “Islom falsafasining asosiy jihatlari” mutaxassislik o‘quv modullari bilan uzviy bog‘langan holda pedagoglarning ta’lim jarayonida kasbiy pedagogik tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Modulning oliy ta’limdagi o‘rni

Modulni o‘zlashtirish orqali tinglovchilar ta’lim jarayonida din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi, dinning ijtimoiy funksiyalaridan foydalanish va amalda qo‘llashga doir kasbiy kompetentlikka ega bo‘ladilar.

Din falsafasining paydo bo'lishi, shakllanishi va mohiyati moduli bo'yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Auditoriya uquv yuklamasi			
		Jami	jumladan		
			Nazariy	Amaliy mashg'ulo	Ko'chma mashg'ulot
1.	Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi. Turli dinlarda diniy kultlar, urf-odatlar, diniy san'at semantikasi.	10	2	2	6
2.	Dinning ijtimoiy funksiyalari. Sharq mutafakkirlarining din falsafasiga oid qarashlari.	4	2	2	
3.	Teologiya haqida tushuncha. Tomizm va yangi tomizm.	10	2	2	6
4.	Din va inson borlig'i. Din ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri ekanligi.	4	2	2	
	Jami:28	28	8	8	12

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu: Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi. (2 soat)

Reja:

- 1.1. Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi.
- 1.2. Din falsafasining nazariy-falsafiy masalalari.
- 1.3. Diniy ong asoslarining shakllanishi.
- 1.4. Diniy ong, diniy dunyoqarash tushunchalarning falsafiy talqinlari.

2-mavzu: Dinning ijtimoiy funksiyalari. (2 soat)

Reja:

- 2.1. Dinning ijtimoiy funksiyalari.
- 2.2. Din vazifalarining falsafiy, nazariy jihatlarini.
- 2.3. Antik dunyo olimlarining dinning mohiyati haqidagi qarashlar.
- 2.4. Uyg'onish davri G'arbiy Yevropa falsafasida din falsafasi talqinlari.

3-mavzu: Teologiya haqida tushuncha. (2 soat)

Reja:

- 3.1. Teologik yo'nalishning falsafiy asoslari.
- 3.2. Teologiya falsafasiga doir qarashlar.
- 3.3. Falsafiy teologiyaning asosiy oqimlari. Teizm.
- 3.4. Ateizm va uning talqinlari. Deizm va panteizmning falsafiy muammolari.

4-mavzu: Din va inson borlig'i. (2 soat)

Reja:

- 4.1. Din va inson borlig'i.
- 4.2. Din fenomenologiyasi.
- 4.3. Din psixologiyasi. Din sotsiologiyasi.
- 4.4. Din va fan munosabatlarining falsafiy tahlili.
- 4.5. Diniy qadriyatlar va ularning transformatsiyasi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-amaliy mashg'ulot: Turli dinlarda diniy kultlar, urf-odatlar, diniy san'at semantikasi. (2 soat)

Turli dinlarda diniy kultlar, urf-odatlar, diniy san'at semantikasi. Diniy tashkilotlar va ularning faoliyati.

2-amaliy mashg'ulot: Sharq mutafakkirlarining din falsafasiga oid qarashlari. (2 soat)

Sharq mutafakkirlarining din falsafasiga oid qarashlari. Ilk o'rta asrlarda din falsafasi rivoji.

3-amaliy mashg'ulot: Tomizm va yangi tomizm. (2 soat)

Tomizm va yangi tomizm. Teosofiya va uning mohiyati.

4-amaliy mashg'ulot Din ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri ekanligi. (2 soat)

Din ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri ekanligi. Din falsafasi va jamiyatdagi ijtimoiy-falsafiy jarayonlar.

KO'CHMA MASHG'ULOT MAZMUNI

Ko'chma mashg'ulotlar "Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi" (6 soat) hamda "Teologiya haqida tushuncha" (6 soat) mavzulari yuzasidan zamonaviy jihozlar hamda innovatsion texnologiyalarni qo'llab faoliyat yuritayotgan ishlab chiqarish korxonasi va tashkilotlari, oliy ta'lim muassasalari, iqtisodiyot tarmoqlari, ilmiy-tadqiqot va loyiha-konstruktorlik muassasalarida olib boriladi.

O'QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar (ma'lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ko'rilayotgan loyiha yechimlari bo'yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo'yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA’LIM METODLARI

VEYER (YELPIG‘ICH) TEXNOLOGIYASI

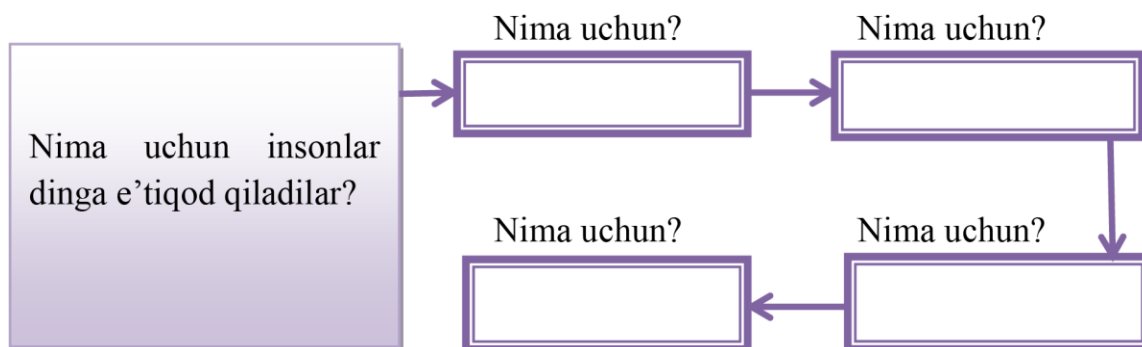
Bu texnologiya murakkab, ko‘p tarmoqli, mumkin qadar muammoli xarakterdagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Texnologiyaning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir yo‘la axborot beriladi. Ayni paytda, ularning har biri alohida nuqtalardan muhokama etiladi. Masalan, ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari belgilanadi.

“Yelpig‘ich” jadvalini to‘ldiring Diniy ildizlar

Dinning ijtimoiy ildizlari	Dinning gnoseologik ildizlari	Dinning psixologik ildizlari

“NIMA UCHUN?” METODI

Metod ta’lim oluvchilarda o‘rganilayotgan muammo yoki masala mohiyatini yorituvchi sabablarni aniqlash yuzasidan mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Uni qo‘llashda ta’lim oluvchilar muammoning yechimini topishga tizimli, ijodiy yondashishlari, shu bilan birga sabablarni tahlil qila olishlari lozim.

Bu texnologiyadan shakllantirilgan muammo yuzasidan “nima uchun?” savoli qo‘yilib unga har bir ta’lim oluvchi o‘zining qarashlarini, fikrlarini yozadi. Asosiy maqsad noto‘g‘ri bo‘lsada ta’lim oluvchilarning fikr bildirishlariga, oxir oqibatda to‘g‘ri xulosalar chiqarishlariga erishishdan iborat. “Nima uchun?” savolining qo‘yilishi va unga javoblarning yozilishi muammo yechimi topilguncha davom etadi. Dastlab bir partada yonma-yon o‘tirgan ta’lim oluvchilar, so‘ngra kichik guruh, oxirida butun guruh yozma javoblari hamkorlikda taqqoslanib, takrorlanuvchi va xato fikrlardan tozalanib, bir umumiy to‘g‘ri natijaga kelinadi. Noto‘g‘ri javoblar tanqid ostiga olinmaydi.

T- (SXEMA) JADVAL TEXNOLOGIYASI

Bu texnologiyadan leksiya darslari va amaliy mashg‘ulotlarning yakuniy qismida foydalanish qulay. Bunda bir muammoga turli qarama-qarshi nuqtai nazarlardan qaraladi (ijobiy va salbiy, afzallik va kamchilik, foyda va zarar, to‘g‘ri va noto‘g‘ri). Masalan, o‘qituvchi mavzu bo‘yicha aralashtirib tuzilgan to‘g‘ri va noto‘g‘ri javoblarni yoki salbiy va ijobiylarni ekranga chiqarib, bir partada o‘tirgan ta’lim oluvchilarga hamkorlikda ularni jadvalga ajratib yozishlarini, so‘ngra yozilgan varaqlarini yondosh partadagi ta’lim oluvchilar bilan almashtirib qo‘shimchalar qilishlarini taklif etadi. Ish yakunlangach to‘g‘ri va noto‘g‘ri javoblar ajratib yozilgan jadval ekranga chiqariladi. Ta’lim oluvchilar o‘zlarining javoblarini ekrandagi jadval bilan taqqoslab tegishli xulosalarga kelishadi.

“T-sxema” jadvalini to‘ldiring

“Vijdon” deganda nimani tushunasiz?	“Vijdonsizlik” deganda -chi?

“INSERT USULI”

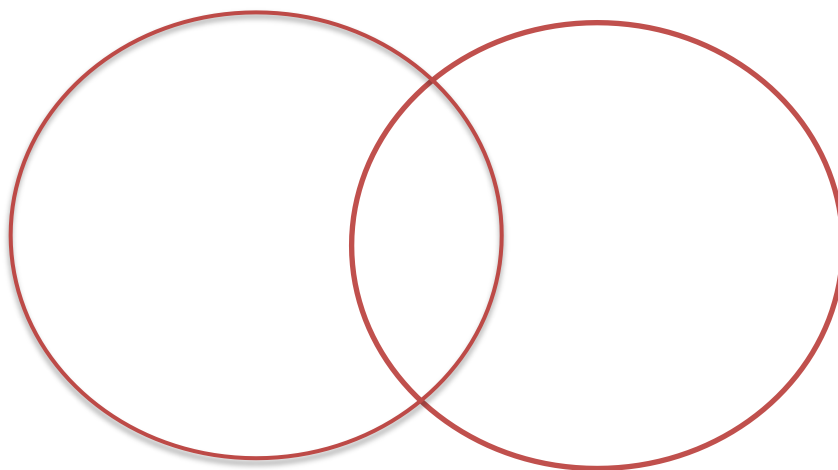
Insert - samarali o‘qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o‘qib-o‘rganishga yordam beradi. O‘zlashtirishning majmual vazifalarini yechish va o‘quv materialini mustahkamlash, kitob bilan ishlashning o‘quv malakalarini rivojlantirish uchun foydalaniladigan o‘qitish usulidir. Bunda ma’ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan ta’lim oluvchiga vazifa qilib beriladi. Uni o‘qib chiqib, “V; +; -; ?” belgilari orqali o‘z fikrini ifodalaydi. **Matnni belgilash tizimi (V)** - men bilgan narsani tasdiqlaydi. (+) – yangi ma’lumot. (-) – men bilgan narsaga zid. (?) – meni o‘ylantirdi. Bu borada menga qo‘shimcha ma’lumot zarur.

INSERT JADVALI

Tushunchalar	V	+	-	?
Teizm				
Ateizm				
Panteizm				
Monoteizm				
Teologiya				
Tomizm				
Deizm				
Politeizm				

“VENN DIAGRAMMASI” STRATEGIYASI

Strategiya ta’lim oluvchilarda mavzuga nisbatan tahliliy yondashuv, ayrim qismlar negizida mavzuning umumiy mohiyatini o‘zlashtirish (sintezlash) ko‘nikmalarini hosil qilishga yo‘naltiriladi. U kichik guruhlarni shakllantirish asosida aniq sxema bo‘yicha amalga oshiriladi.

Strategiya ta'lim oluvchilar tomonidan o'zlashtirilgan o'zaro yaqin nazariy bilim, ma'lumot yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Undan muayyan bo'lim yoki boblar bo'yicha yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir.

Strategiyani qo'llash jarayonida har bir guruh muayyan mavzuga oid topshiriqlarni bajaradi. Ta'lim oluvchilarning e'tiborlariga quyidagi jadvalni taqdim etish mumkin:

Guruhlar	Diagrammaning tartib raqami	Topshiriqlar mazmuni
1- guruh	1-diagramma	
	2-diagramma	
	3-diagramma	
2- guruh	1-diagramma	
	2-diagramma	
	3-diagramma	

III. NAZARIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu: Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi. (2 soat)

Reja:

- 1.1. Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi.
- 1.2. Din falsafasining nazariy-falsafiy masalalari.
- 1.3. Diniy ong asoslarining shakllanishi.
- 1.4. Diniy ong, diniy dunyoqarash tushunchalarning falsafiy talqinlari.

1.1. Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi.

Din falsafasi o‘zining o‘rganish predmetiga ega bo‘lgan fan sohasidir. U borliqqa ilohiyotchilik metodologiyasi tamoyillari asosida izoh beruvchi nazariyalar (konsepsiyalar), tamoyillar va tushunchalar majmuidir. Unda turli falsafiy oqimlarning muayyan tamoyillari asosida yondashuvlar mavjud. Jumladan, ekzistensializm, fenomenologiya, hermenevtika, pragmatizm, pozitivizm, lingvistik falsafa va psixanaliz va hokazo.

Din falsafasi individual va ijtimoiy ongdagi alohida dunyoqarash shakli bo‘lib, u insoniyatning yaratilishi, rivojlanishi, yashashidan maqsadi va kelajagi haqidagi g‘oyalariga falsafiy tahlil beradi. Din falsafasi bir tomondan dunyoviy falsafiy ta‘limotlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lish bilan birga dinshunoslik fani bilan ham yaqindan aloqadadir. Dinshunoslikni esa din falsafasidan tashqari: sotsiologiya, psixologiya, fenomenologiya, din tarixi fanlari rivojisiz tasavvur qilish mumkin emas.

Din falsafasining sotsiologiya bilan bog‘liqligi shundaki, dinning jamiyatda tutgan o‘rni, funksiyalari, paydo bo‘lishi va rivojlanishining ijtimoiy qonuniyatlari hamda tuzilishini (strukturasini) din sotsiologiyasi o‘rganadi.

Din fenomenologiyasi individdagi tasavvurlar, g‘oyalar, maqsadlarni amaliy hayotga tatbiq etilishini qiyoslab, dinni klassifikatsiya qilib beradi.

Din tarixi o‘tmishda mavjud bo‘lgan va hozirgacha davom etib kelayotgan dunyodagi turli-tuman dinlar mavjudligi haqida ma‘lumotlarni to‘plab uni saqlab bizga yetkazib beradi. Shunday qilib, din, falsafasi diniy xususiyatlarning ichki chuqur mohiyatini ochib bersa, sotsiologiya, psixologiya, fenomenologiya, din tarixi ularning muayyan konkret sharoitda tutgan o‘rni, darajasi, ta‘siri haqidagi ma‘lumotlar bilan boyitadi.

Dinlarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi sabablarini, uning ontologik, antropologik, ijtimoiy, gnoseologik, psixologik ildizlarini, turli hil dinlar ta’limotining vujudga kelishi va shakllanishini o‘rgatuvchi fan dinshunoslik deb ataladi.

U dastlabki diniy tasavvurlarning paydo bo‘lishidan urug‘-qabila, milliy va jahon dinlari paydo bo‘lgan davrda yuz bergan jarayonni hamda jamiyat taraqqiyotida din bilan bog‘liq bo‘lgan barcha ijtimoiy hodisalarni, ma’naviy omillarni - mafkura va aqidalar, urf-odat va marosimlar diniy tashkilotlarning talab va tartiblarini o‘rganish, tahlil qilishni ko‘zda tutadi.

Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi falsafiy ta’limotning vujudga kelishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Insoniyat tarixidagi eng qadimiy ilmlardan bo‘lgan falsafaning dastlabki elementlari qadimgi Babil, Yunoniston va Rimda miloddan avvalgi VI-III asrlarda vujudga kelgan bo‘lsa, sivilizatsiyaning keyingi bosqichlarida u muayyan tizim sifatida dinga o‘z munosabatini bildirishga harakat qilgan. Falsafaning predmeti obyektiv olam va uning yashashi, rivojlanishi hamda taraqqiyoti, hayot va inson umrining mohiyati haqida baxs yuritsa, diniy ta’limotlar ham ana shu masalalarning yechimini o‘ziga xos hollarda muayyan dunyoqarash shaklda talqin qiladi. Shuning uchun falsafa tarixining muhim masalalaridan biri dinning mazmun-mohiyatini, insonning shaxsiy va ijtimoiy hayotidagi tutgan o‘rnini aniqlash hamda tahlil qilish bo‘lgan.

Din falsafasi shunday bilim sohasiki, unda falsafiy muammolar bilan bir vaqtda dinshunoslikning birgalikda rivojlanishi kuzatiladi. Ya’ni ikki fan yo‘nalishining to‘qnashishi namoyon bo‘ladi. Bunda ziddiyatli holat kuzatilmaydi, aksincha, biri ikkinchisini to‘ldirish bilan din falsafasi mazmunini boyitadi.

Din hamisha kishlarni o‘zaro hamkorlik va muruvvatlikka da’vat etib, ularda mehr-oqibat, yaxshilik va ezgulik tuyg‘ularini shakllantirgan. Dinlardagi adolat va bag‘rikenglik g‘oyalari gummanistik mohiyatga ega hayotiy ideallar shakllanishiga zamin yaratib, millatlararo va dinlararo totuvlik va hamjihatlikni mustahkamlashga, milliy madaniyat va qadriyatlarni rivojini ta’minlab, inson va jamiyatning barqaror taraqqiyotining muhim omili hisoblangan.

Din falsafasi diniy ta’limotlar asosida yuzaga kelgan nazariya va qarashlar bilan o‘z yo‘nalishlarini belgilar ekan, tarixiy jarayonda dinga nisbatan turli-tuman ziddiyatli fikrlar, qarashlar, hattoki “din xalq uchun afyundir” (Marks) degan g‘ayriilmiy qarashlar ham bo‘lganligini e’tiborga olishimiz lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karmov ta’kidlanganidek: “Farzandlarimizga ...dunyoviy va diniy qadriyatlar o‘rtasidagi nozik munosabatlarning mohiyatini har tomonlama to‘g‘ri tushuntirib berishimiz lozim. Tarix va hayot tajribasi shundan dalolat beradiki, dunyoviy va diniy

qadriyatlar bir birini to'ldirmas ekan, bugungi kunning og'ir va murakkab savollariga to'laqonli javob topish oson bo'lmaydi".

Din falsafasining maqsadli talablari dinlarning turlari, tarixi, rivojlanish qonuniyatlari, ta'limoti, asosiy manbalarini o'z metodologiyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilish bilan birga o'tmish va hozirgi zamon din falsafasi haqidagi turli nazariyalar, qarashlar va ularni xalqlar, millatlar xayotidagi tutgan o'rnini ilmiy asosini muntazam tushuntirishdan iborat.

Jahon dinlarining (buddaviylik, xristianlik, islom) vujudga kelishi va ularni dunyo xalqlarining ongi va turmush tarzidan o'rin olishi jamiyat tarixiy taraqqiyotida diniy aqida va ta'limotlar haqida muayyan falsafiy mushohada qilishga chorlagan. Bu holat falsafiy dinshunoslikning ayniqsa, din falsafasining shakllanishiga zamin bo'lib xizmat qiladi.

Din muammolariga xos dastlabki g'oyalar. Markaziy Osiyoda - monizm, deizm, ponteizm va boshqalar, bu o'lkada yashagan, ijod qilgan ulug' allomalar Zardusht, Muxammad Muso Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyomning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida, Ibn Rushdning "ikki haqiqat" ta'limotida olg'a surilgan edi. XVII asrda Boburning nabirasi Shoh Akbar, so'ngra XVIII asrda fransuz faylasuflarining dinga, diniy tashkilotlarga munosabatlari XIX asrda ilmiy dinshunoslik doirasida yangi oqim, yo'nalish va nazariyalar yuzaga kelishiga katta turtki bo'lgan. Binobarin, XIX asrda mifologik maktab (aka- uka Y.A. va V. Grimm, M. Myuller); antropologik maktab (L. Feyerbax) va boshqa maktablar paydo bo'ldi. XX asrda dinshunoslik va din falsafasi yanada yangi nazariya va qarashlar bilan boyidi. Bunda shveysariyalik psixolog K. Yung va ayniqsa, fransuz sotsiologi E. Dyurkgeymning "kollektiv ong" haqidagi ta'limoti diqqatga sazovordir. Ammo o'sha davr dinshunosligi dinga o'z ijtimoiy-siyosiy qarashlarini bayon etar ekan, bu qarashlar diniy tashkilotlar manfaatlarini bog'lanmagan. Mafkuraviy jihatdan betaraf qilib ko'rsatilgan. Bu urinishlarni "asoslash" va turli falsafiy hamda ijtimoiy nazariyalardan foydalanilgan. Amalda esa ilohiyotga ko'proq yondashilgan. Qadimgi davrlardan buyon xayolparas odamlar o'zlarining diniy etiqodlarini oqlash uchun izlanganlar. Balki kechirish uchun e'tiqodga ishonchning eng ko'p asosi Allohning mavjudligiga ishonchni qidirib izlaganimizdir. Allohning abadiyligiga etiqodni oqlashga urinish umuman olganda ishonish va noishonchlilikga faktlar yoki huddi Allohning tajribasi yoki faqatgina o'rtacha ishonch faktlardan boshlanadi. Xuddi shu faktlar orqali ilohiyotchilar va faylasuflar Allohning mavjudligi haqidagi baxs munozaralarni rivojlantirdi. O'sha bahs-munozaralarda ular Allohning mavjudligiga xolis shubhadan uzoqda bo'lishini isbotlashini tasdiqlaydi. Allohning abadiyligi haqidagi bahs munozalar umuman so'nggi va oldingi baxs munozaralarga bo'linadi.

So‘ngi bahs-munozara bir tamoyillini talab qiladi. Bu muqaddima bizning dunyo tajribalarimiz ma‘nosi orqali mashxur bo‘lishi mumkin. Oldingi bahs-munozara boshqa tomondan tamoyillarning qolganlari dunyo tajribasidan mustaqilligi bilan mashhur. Alohning abadiyli haqidagi 3 ta asosiy bahs-munozara koinotga oid, loyihalash, ontologik faqatgina so‘ngida batamom so‘ngisi koinot bahs-munozarasi dunyo haqida oddiygina faktdan boshlanadi. Xuddi boshqa narsalar orqali mangu bo‘lishga sabab bo‘lgan narsalarni o‘z ichiga olganlari kabi. Yaratish bahs munozarasi dunyo haqida murakkab faktlarning boshlang‘ich nuqtasi bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu fakt dunyoni ko‘rsatadi yoki uni yaratadi. Bilish argumentida biroq bu narsa Alloh tushunchasi bilan boshlanadi.

Dinshunoslik sohasidagi izlanishlar din falsafasi yo‘nalishi uchun muayyan xulosalar chiqarish imkoniyatini bergan:

birinchidan, har qanday din ijtimoiy hodisa fenomen hisoblanib, diniy ong ijtimoiy ong shakllaridan biridir;

ikkinchidan, diniy tasavvur va e‘tiqodlar jamiyat taraqqiyotining muayyan ijtimoiy sharoitlari ta‘sirida turli-tuman shakl va kasb etgan;

uchinchidan, dinshunoslik haqidagi to‘plangan ilmiy-nazariy bilimlar din falsafasi yo‘nalishlari va vazifalarini belgilash imkoniyat yuzaga keltirgan.

Din falsafasining inson va jamiyat hayotidagi o‘rni quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- odam va olamni yaratilishi va rivojlanishi haqidagi diniy va ilmiy qarashlarda;

- hayot va o‘lim, jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini mushohada qilishda;

- din falsafasining ijtimoiy ong tizimida tutgan o‘rni, jamiyat va shaxs hayotidagi ahamiyati to‘g‘risida;

- gnoseologiya, ya‘ni olamni bilishning o‘ziga xos usuli sifatida;

- monizm, dualizm, plyuralizm, materializm va idealizm kabi falsafiy tushunchalarga nisbatan munosabati va o‘ziga xos talqini tashkil etadi.

Bu yo‘nalish va vazifalarni din falsafasi nuqtayi nazaridan o‘rganish va tahlil qilish milliy va jahon dinlari sohasida amalga oshirilgan tadqiqotlar, izlanishlar va olingan ilmiy xulosalarga ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘lgan. Shuning uchun har bir din bo‘yicha alohida fikr yuritish lozim bo‘ladi. Dinni tadqiq qilishga bo‘lgan qiziqish xristianlik dini paydo bo‘lishidan ancha oldin boshlangan. Dastlabki asrlardayoq cherkov rahnamolari qadimdan mavjud bo‘lgan majusiylar (butparastlik) din vakillari bilan muloqotga kirishib, zamondoshlari e‘tiqod qiladigan diniy tasavvurlarning mohiyatini tushunishga harakat qilganlar. Keyinchalik, ayniqsa, XVII asrdan boshlab xristian missionerlari bu din ta‘limotiga zid bo‘lgan diniy ibodat xususiyatlarini ko‘rsatib, ularga qarshi kurashganlar.

Ayniqsa, Yevropada keyingi 300 yilda dinning ilohiy vahiyligi haqidagi ko'pgina teologik (ilohiyot) an'anaviy qarashlarini falsafiy jihatdan talqin qilishga kirishildi. Bu holat Yevropada o'rta asrlarda, hattoki hozir ham davom etmoqda. Bunday falsafiy qarashlarning davom etishi va keng tarqalishining sababi xristian dini ilohiy yozuvlaridagi asosiy mohiyatni (Xudo mavjudligi haqidagi fikr) o'zgartishga, falsifikatsiya qilishga yo'l qo'yilmasligidir.

Biz allaqachon qayd qilib qo'ydikki, ko'plab asosiy ilohlarga ko'ra Xudoning haddan tashqari yaxshiligini, uning tashqi olamdan yiroq tushunchaligini, dunyoning yaratuvchisi ekanligini, unig har narsaga qodir va ulkan kuch qudratga ega ekanini anglab yettik. Xudoga nisbatan berilgan 2ta boshqa xususiyat shundan iboratki, buyuk ilohiyotchilar, ular yagona mavjudlik va mangulik tarafdorlaridir. G'arbiy sivilizatsiyada Xudo haqidagi boshqa fikr va keyingisi, uning o'ta yaxshi bo'lganligi, uning o'zgacha dunyosi va olamdan ajralib turilishi yagona mavjudligi, har narsaga qodir ekani, katta kuch qudratga egaligi va olamning yagona yaratuvchisiligidir. Albatta, Xudo haqidagi bu fikrlarning asosiy elementlari ro'yhati bizga o'zlari tushuntirilganidek ochib beriladi. U qanday qudratli bo'lishi mumkin? Yagona mavjudot g'oyasini biz qanday tushunamiz? Qaysi yo'l bilan Xudo dunyodan ajralib mustaqil bo'lishi mumkin? Xudo yolg'iz, Xudo abadiy, mangu deyilishining ma'nosi nima? Birdan bir yolg'izlik, mangulik biz bularga va shunga o'xshash savollarga javob berishimiz mumkin. Xudo haqidagi bunday g'oyalar g'arbiy sivilizatsiyada paydo bo'lganligini anglab yetdik.

Xudoning manguligi yolg'izligi haqidagi savollarni o'rganishdan oldin uni ya'ni bunga asoslangan savollarga javob berishga harakat qilish orqali o'zimizning Xudo haqidagi fikr va g'oyalarimizni boyitish muhim deb bildik. Biz ko'rishimiz mumkinki, Xudoning qudratini tushunib bo'lmaydi. O'tmishda qanday o'zgarishlar bo'lgan? Aniqki, Xudo AQSH prezidenti bo'lgan Niksonni saqlab qola olmagandi. Ammo endi Xudo buni qila oladimi? Nikson hech qachon prezident bo'la olmasligi mantiqiy asos emas. Xudoning marhamati bilan paydo bo'lgan yoki uning boshqa bir yaxshiliklaridn biri, ammo garchi biz kuch qudrat haqidagi tushunchamizni oqladik. Va Xudoning kuch qudrati mutlaqo hech narsa emas. Biz Xudo haqidagi tushunchalarni hech qachon tasdiqlay olmaymiz.

O'rta asirlardagi xristian dini ilohiyotchilari va faylasuflari diniy muammolarni tadqiq qilishni faqat bitta din-xristianlik Bibliya ta'limoti asosida bo'lishni talab qildilar. Boshqa dinlar haqida fikr yuritish man qilindi, hattoki o'rta asrlarda shu talabni bajarmagan kishilarni dinsizlikda ayblab, jiddiy choralar ko'rildi.

Ma'rifatparvarlik davriga kelib, xristianlikni katolik yo'nalishi Yevropa faylasuflari tomonidan tanqid qilinishi bunday vaziyatni o'zgartirib yubordi. Bu

davrda Angliya, Fransiya va boshqa Yevropa davlatlaridan «tabiiy dinning» inson tabiatidan postulat (faraz)larini topishga qiziqish faollashgan edi. Buning uchun faylasuflar boshqa dinlarga ham murojaat qilishga majbur bo'ldilar. Natijada konfutsiychilik, daosizm, buddaviylik, islom va boshqa dinlar haqida bilimlar to'plandi. Bu tadqiqotlar dinshunoslik va din falsafasi fanining shakllanishi va rivojlanishiga hissa bo'lib qo'shildilar.

XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi yarmida bir qancha nemis faylasuflari: Gerder, Shlegel, I.Kant, Gegel, Shleyermaxer va boshqalar tomonidan umumtarix rivojlanishi konsepsiyasi ishlab chiqildi. Ular yoqlab chiqqan nazariyalari bo'yicha, dinni o'rganishga tarixiy rivojlanish nuqtayi nazaridan qarab, uni jamiyat taraqqiyotidan ajralgan holda tadqiq qilish mumkin emasligini ilmiy asosladilar. Bu holat keyinchalik dinshunoslik va din falsafasi fanini o'rganishning asosiy tamoyillaridan biriga aylandi.

Germaniyada XIX asrdan boshlab dinshunoslikka qiziqish ilmiy tus ola boshlaydi va bu borada nemis olimlari bu fan sohasini boshqarish (yetakchilik) obro'siga ega bo'lganlar. Faylasuflar tarixni ilmiy tahlil qilish mumkinmi degan savolni o'z oldilariga qo'ydilar va bunga ijobiy javob topilgandan so'ng ular din tarixiga e'tibor jaratdilar. Shunday qilib, XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida tadqiqotchilar tomonidan to'plangan nazariy ma'lumotlar gumanitar fanlar sohasida yangi fan- «dinshunoslik»ning shakllanishiga olib keldi. XIX asrning ikkinchi yarmida dinshunoslik fani falsafa, din falsafasi, antropologiya, etnografiya, arxeologiya, tilshunoslik, qiyosiy mifologiya va folklor kabi fanlar bilan to'qnashgan holda jahondagi dinlarni tadqiq qilishga kirishdi.

Din haqidagi yangi fanni vujudga keltirish harakati Yevropa klerikallari (din himoyachilari) tomonidan salbiy qabul qilinib, unga qarshi tanqidiy fikrlar aytili. Ular o'z e'tirozlarini ham nazariy, ham amaliy jihatdan asoslashga harakat qildilar. Ularning fikricha, dinni ratsional (aqliy) uslubda o'rganish mumkin emas ekan, chunki din o'z mazmuni bilan irratsional (aqldan yuqori) elementlarga ega. Amaliy jihatdan dinni o'rganish esa, ya'ni turli dinlarning qiyosiy tahlili diniy qadriyatlarning ahamiyatining pasayishiga olib keladi.

Bunday e'tirozlarning mavjudligiga qaramasdan Yevropa jamoatchiligida dinshunoslikka bo'lgan qiziqish so'nmadi. XIX asrning 70-yillaridan boshlab din falsafasi va tarixi fanidan Angliya, Gollandiya, Germaniya, Fransiya, Italiya va boshqa mamlakatlarning yirik universitetlarida ma'ruzalar o'qila boshlandi.

Din falsafasi fanining predmetini mazmuni falsafasi shundaki, u dinshunoslik fanidan farqli ravishda dinning paydo bo'lishi va rivojlanish tarixini, uning ta'limoti, vujudga kelishi va shakllanishini o'rganishda falsafiy ta'limot va tamoyillarga suyanadi. Zero, bu fan jamiyat taraqqiyoti jarayonida din bilan bog'liq bo'lgan barcha ijtimoiy hodisalarni-mafkura va aqidalar, urf-odat va

marosimlar, masjid va diniy tashkilotlarning talab va tartiblarini falsafiy tahlil qilishni ko'zda tutadi.

Din falsafasining obykti va predmeti haqidagi qarashlarda hozirgi zamon olimlarida bu masalaga turlicha yondashuvlarni kuzatish mumkin. Aksariyat olimlar din falsafasi diniy ongning tadqiq qilish orqali din fenomeni va madaniyatini o'rganadi, degan fikrni quvvatlaydilar. Haqiqattan ham din falsafasining asosiy o'rganadigan bosh mavzusi diniy ongdir. Diniy ongni tadqiq qilish diniy ibodat va tilni tahlil qilish hamda diniy ongda o'z aksini topgan va namoyon qilgan diniy amaliyot - turli ibodat buyumlari, xaykallar, diniy san'at va boshqalar orqali amalga oshiriladi. Bu masalalar ham falsafiy dinshunoslikni ham falsafiy teologiyani o'rganish, tadqiq qilish obyektiga kiradi. Ammo ular o'rtasidagi farq shundaki, falsafiy dinshunoslikda diniy munosabatning ko'proq insondagi subyektiv tomoniga e'tibor berilsa, falsafiy teologiyada falsafiy xudoni bilish obykti dinga qaratiladi. Bu shundan dalolat beradiki, falsafiy dinshunoslik bilan falsafiy teologiyaning o'rganadigan predmeti bittadir, ya'ni - diniy ong hisoblanadi, obykti esa xar xildir. Agar birinchisida insonni dinga bo'lgan munosabatida dunyodagi real hodisalarga qaratilsa, ikkinchisida esa reallik - g'ayritabiiy kuchlarga qaratiladi.

Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi, uning predmeti va obyktini aniqlash masalasi Sharq, xususan, G'arb olimlari o'rtasida turli xil yondashuvlar XVIII-XIX asrlarda, ayniqsa XX, XXI asrlarda qizg'in davom etmoqda. Bunda Amerika, Germaniya, Rossiya olimlari faol qatnashmoqdalar. Y.A.Kimelyovning yozishicha, g'arb falsafasida din falsafasi "mustahkam asosga" ega bo'lgan fan sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga bu fanning predmeti, metodi haqida keng faylasuflar jamoasi o'rtasida yagona, bir xil fikr hali hanuz shakllanmagan. Bunday turli xil yondashuvlarni o'rganish hamda falsafiy tipologiyasini ishlab chiqishga harakat qilinmoqda. Misol tariqasida nemis olimi Rigard Shefler tomonidan ishlab chiqilgan beshta din falsafasi tipi (ya'ni beshta tadqiqot paradigmalari) keltirilgan:

- din falsafasi aqlga muvofiqlik davrigacha tanqidi sifatida;
- din falsafasi dinni falsafaga aylanishi sifatida;
- din falsafasi falsafiy teologiya sifatida;
- lingvistik burilishdan keyingi din falsafasi (diniy til analitikasi).

Din falsafasi tipini aniqlashga bo'lgan harakat boshqa g'arb olimlari ijodida ham kuzatiladi, jumladan, Koliforniya universiteti professori Ninian Smart din falsafasining uchta tipiga qaratadi: din strukturasi uning mohiyatini tahlil qilish; turli diniy fikr va terminlar hujumidan himoya qilish; diniy tilni tahliliga harakat qilish va boshqalar.

Hozirgi zamon din falsafasi muammolari Rossiya olimlarining asarlarida ham o'z ifodasini topmoqda. Masalan, Lomonosov nomli Moskva davlat

universiteti professori I.N.Yablokov tahriri ostida chiqqan “Vvedeniye v obsheye religiovedeniye” nomli o‘quv yurtlari uchun nashr qilingan darslikda din falsafasining hozirgi davr muammolari keng va batafsil izohlangan:

1) falsafiy dinshunoslik va boshqa bilimlar umumtuzimida din; falsafasi strukturasi aniqlash, dini falsafiy idrok etish xususiyatini aniqlash, obyekt bilishning falsafiy metodini hal qilish va boshqalar;

2) diniy bilim strukturasi va xususiyatlarining rivojlanish qonuniyatlari, dinshunoslikni boshqa fanlarda tutgan o‘rnini ko‘rib chiqish;

3) din mohiyatini xilma-xil variantlarda turlicha izohlarini tahlili va ta’riflashcha oid yondashuv tomoyillarini topish va nihoyat, dinning falsafiy ta’rifini shakllantirish;

4) dinning ontologik asosini turmushda, Kosmosda, Yer Kurrasida, insoniyat etnosida, alohida odamda va boshqalarda namoyon bo‘lishini aniqlash, dinning gnoseologik yo‘lini tahlili;

5) diniy ongda bilish jarayoni xususiyatlarini o‘rganish (subyekt, obyektning o‘ziga xosligi, bilim natijalari va shakli);

6) turli tiplar va ko‘rinishlarda diniy dunyoqarashni, diniy e’tiqodni, tushuncha, tasavvurlar, mulohaza, xukm, xulosalar strukturasi, din tili, Xudo haqidagi teistik ta’limot uning borlig‘ini asoslash va hokazolarni tadqiq etish;

7) din falsafasining mazmuni va xususiyatlari - diniy metafizika va ontologiya, epistemologiya, istopiosofiya, antropologiya, etika va boshqalar.

Din falsafasi sohasida G‘arb va Rossiya olimlari tomonidan ishlab chiqilgan muammolar bugungi globallashuv jarayonida dolzarb masalalardandir. Ma’lumki, jamiyat tarqqiyoti platonda din va diniy qadriyatlarning kishilar ongi va turmush tarziga ta’siri falsafiy dinshunoslik, ayniqsa, din falsafasi fanlarida ilmiy asoslashga harakat qilingan. Shu nuqtayi nazardan din falsafasi sohasidagi bugun kun uchun g‘oyat dolzarb hisoblangan muammolarni har birini tadqiq etish va ilmiy asoslarini ishlab chiqish muhimdir. Bu borada respublikamizdagi dinshunoslar va faylasuf olimlar tomonidan muayyan ilmiy ishlar amalga oshirilmoqda.

Hozirgi globallashuv sharoitida dinshunoslik va din falsafasining muammolari din va diniy qadriyatlarga nisbatan qiziqishining ortib borishi bilan izohlanadi. Birinchidan, din falsafasining dinshunoslik fanlari tizimidagi o‘rnini tadqiq etish; ikkinchidan, dinning mohiyati, falsafiy talqiniga nisbatan turlicha yondashuvlarni mohiyatini o‘rganish va buzg‘unchi g‘oyalarni asossizligini isbotlash; uchinchidan, dinning ontologik va gnosologiya asoslarini tadqiq etishning metodolgik bazasini yaratish din falsafasi oldida turgan muammolardir.

“Din” – tabiat, jamiyat, inson va uning ongi, yashashdan maqsadi hamda taqdiri insoniyatning bevosita qurshab olgan atrof muhitdan tashqarida bo‘lgan, uni

yaratgan, ayni zamonda insonlarga to‘g‘ri, haqiqiy, odil hayot yo‘lini ko‘rsatadigan va o‘rgatadigan ilohiy qudratga ishonch va ishonishni ifoda etadigan maslak, qarash, ta‘limotdir.

«Har bir xalqning o‘z xudolari bor» – dastlabki ko‘pxudolikning formulasi shunday. Qadimda har qanday hudud alohida ilohning hukmronligida deb hisoblanardi. Bosqinchilar biron-bir shahar yoki davlatni egallab olganlarida, odatda, mahalliy e‘tiqodlarga nisbatan bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘lishgan. Chet el dinlarining g‘oyalari antik davr mutafakkirlarini uncha qiziqitirmagan. Aflotun va Arastuning xudolar tabiati haqidagi qarashlari faqat yunon dinlariga taalluqli bo‘lib, boshqa xalqlarning e‘tiqodlarini bu faylasuflar tushuntirib bo‘lmaydigan hodisa sifatida baholaganlar. E‘tiqodlardagi farqlar tillardagi, kiyim-kechaklardagi va marosimlardagi qabilaviy farqlarga o‘xshash, deb o‘ylash tabiiy edi. Yahvadan tashqari barcha xudolarni soxta butlar deb bilgan yahudiy payg‘ambarlari bundan mustasno edi.

Din falsafasi uch asosiy shaklda mavjud:

1) biron-bir diniy tizim doirasidagi dunyoqarash g‘oyalari majmuasi sifatida (masalan, buddaviylikdagi olam manzarasi);

2) u yoki bu falsafiy tizimning bir qismi sifatida (masalan, Gegel falsafiy tizimidagi «din falsafasi»);

3) nisbatan mustaqil falsafiy fan sifatida («fan falsafasi», «huquq falsafasi», «san‘at falsafasi» va shu kabilar bilan bir qatorda), unda din metafizikasi, din gnoseologiyasi va din mantig‘i kabi aniq ajratilgan qismlar mavjud.

Tarix davomida din falsafasining uch turi paydo bo‘lgan: ilohiyot, diniy falsafa va falsafiy dinshunoslik. Falsafiy dinshunoslik nimani o‘rganishi kerakligi haqidagi masalani yechishda uchta asosiy yondashuv mavjud:

1) dinning mohiyatini dunyoning umumiy manzarasi doirasida tasvirlash va tahlil qilish;

2) falsafiy atamalar yordamida turli diniy qarashlarni himoya qilish yoki ularga qarshi chiqish;

3) din tilini tushunishga harakat qilish.

Din falsafasi falsafiy bilimlarning muhim bo‘limi bo‘lib, uning rivojlanishisiz G‘arbiy Yevropa va Sharq falsafasining ulug‘vor namunalari va tizimlari vujudga kelishi mumkin emas edi. Aksariyat yirik rus faylasuflari diniy falsafa doirasida ijod qilganlar. 1917 yildan keyin Rossiyada din falsafasi rasman ma‘qullangan fan sifatida o‘z mavjudligini to‘xtatdi va jangovar sotsiotsentrik dinning bir turi bo‘lgan davlat ateizmi tomonidan siqib chiqarildi - saylangan dohiy, saylangan proletariat sinfi va saylangan sovet xalqiga odamlarning oliy tarixiy birligi sifatida sig‘inish. O‘zbekistonda diniy islohot jarayonida din falsafasi asta-sekin tiklana boshlandi va mamlakat oliy o‘quv yurtlarida o‘qitila boshlandi.

1.2. **Din falsafasining nazariy-falsafiy masalalari.**

Falsafa insoniyat tarixidagi eng qadimiy ilimlaridan bo'lganidek, dini falsafiy jihatdan o'rganish, tadqiq etish ham juda qadimiy davrlardan boshlangan. Xalqimiz qadimda e'tiqod qilgan dinlardan biri Zardushtiylik haqidagi falsafiy mushohadalar miloddan avvalgi VII-VI asrlarda boshlangan. Uning asosiy manbai "Avesto"da qadimgi xalqlarning odam va olam, umuman dunyo to'g'risidagi tasavvurlari, xis va tuyg'ulari, u bilan bog'liq urf-odatlar aks ettirilgan. Zardushtiylikning falsafiy mazmunini obyektiv olamda yaxshilik; va yomonlik, yorug'lik va zulmat, hayot va o'lim o'rtasidagi doimiy, qarama-qarshi kuchlar haqidagi qarashlar tashkil etadi. Shu bilan birga mazkur manbada tabiat falsafasi, diniy falsafiy qarashlar, tarix, axloqiy qadriyatlar, tibbiyotga oid ma'lumotlar o'z ifodasini topgan. Zardushtiylik ta'limoti shakllanishiga qadar O'rta Osiyo xalqlarining ibtidoiy din shakillariga oid o'ziga xos diniy urf-odat va e'tiqodlari bo'lib, ularga asoslangan ba'zi diniy falsafiy qarashlarining kurtaklari ham bo'lganligini e'tirof etish mumkin. Olimlarning fikriga ko'ra, zardushtiylik eramizdan avvalgi X asrdan eramizning VII asrlarigacha bo'lgan davr maxsul bo'lgan diniy tasavvurlar va mifologik qarashlari o'ziga xos talqin qilgan olam va odamning yaratilishi va rivojlanishiga yangicha yondashgan yakka xudolik g'oyasini ilgari surgan ta'limotdir.

San'at va ilm-fan bilan bir qatorda din ham shak-shubhasiz, inson silizatsiyasining eng asosiy va keng tarqalgan jihatlaridan biri sifatida zarur hisoblanadi. Ular kabi bu sohani ham diqqat bilan kuzatishimiz hamda o'rganishimiz mumkin. Biroq din shunday murakkabki, inson hayotining faqatgina bir tomondan ta'lim olishigina emas, balki bu soha bo'yicha har tomonlama ta'lim va ilm olishga erishish mumkin bo'lgan sohalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli ham din bir qator turli fanlar orqali o'rganiladi: falsafa, tarix, antropologiya, sotsiologiya va psixologiya.

Fan falsafasi, huquq falsafasi, san'at falsafasi qatorida din falsafasi ham falsafaning muhim sohalaridan biri hisoblanadi. Biz bundan shuni anglashimiz mumkinki, din falsafasini o'rganishni biz turlicha tahlil qilishimiz mumkin. Birinchidan, din falsafasini insonlar yashay boshlagan yirik dinga ega bo'lgan tarix bilan adashtirmasligimiz lozim. Ikkinchidan, din falsafasini ilohiyot bilan adashtirmasligimiz lozim. Ilohiyot din ichidagi keng ko'lamli nizpm hisoblanadi. U ba'zi diniy e'tiqodlar kabi rivojlanadi va ular insoniyat (tabiiy ilohiyot) yoki ilohiy ta'limot (ilohiyotni ko'rsatish)ni o'rganishning umumiy sababi sifatida shakllanadi.

Din falsafasini o'rganish Sharq va G'arb halqlarining tarixiy jarayondagi hayoti, madaniyati, dini, turmush tarzi, e'tiqodiy qarashlari bilan yaqindan tanishishni taqozo etadi. Ma'lumki, eramizdan avvalgi VII-II asrlarda Yunoniston

va Rimdagi fan va madaniyat ancha yaxshi taraqqiy etgan. Qadimgi Misr va Bobilda madaniy meros eramizdan avvalgi to'rt- minginchi yillarda yuzaga keldi. Bu hududda dastlabki diniy-falsafiy fikrlar, qadimgi dunyo haqidagi fanlar - astronomiya, kosmologiya, matematika, mifologiyalarga oid qarashlar ancha rivojlandi.

Qadimgi Xitoy, Hindiston, Yunon va Rimda ham fan, madaniyat o'ziga xos shaklda rivojlangan. Bu davlatlardagi xalqlarining odam va olamning tuzulishi haqidagi tasavvurlari diniy-mifologik qarashlarga asoslangan. Ammo o'sha davr ilg'or fikr egalari olam va tabiatni kelib-chiqishini mifologik qarashlarga diniy-falsafiy jihatdan yondashib tushuntirganlar. Xitoy mifologiyasida juda qadim zamonlarda koinot qorong'u, shaklsiz bo'shliqdan iborat bo'lib, shaklsiz zulmat ichida ikkita ruh tug'ilgan - biri In, ikkinchisi Yan bo'lib, dunyoni tartibga solganlar. Keyinchalik bu ruhlar bo'linib, Yan osmonni, In ruhi yerni boshqargan.

Bu tasavvurlarning diniy-falsafiy talqini bo'yicha, mazkur ruhlar inson olami va butun tabiatdagi jonzot olami ham yaratgan, deb qaraladi.

Qadimgi Hindistonda eramizdan avvalgi II asrning o'rtasida dastlabki yozma manbalardan biri bo'lgan Vedalar yuzaga keldi. Veda asosan diniy kitob bo'lib, mutaassib dindorlar uchun muqaddas ilm va bashoratdir. Manba olaming dalolat berishicha, Vedik adabiyoti ikki ming yillar davomida shakllangandir. Bu asar og'zaki qo'shiq va pangrepadan iborat bo'lib, uni "minora" deb ataladi. Uni bizgacha to'rtta to'plami yetib kelgan. 1.Rigveda, 2.Samoveda, 3.Yakurveda, 4. Atxarxaveda.

Veda mazmunida qisman ta'biy hodisalarga e'tibor qaratib, bir joyda dastlabki moddiy asosi suv deyilsa, boshqalarida olov, yer yoki bularning hammasi dunyoning moddiy asosi deb ko'rsatilgan. Bu masalalar talqini diniy-falsafiy nuqtayi nazardan izohlangan. Masalan, rigvedada yozilishicha, dastlab dunyoni suv qoplagan, so'ng suvda Braxma (ruh) joylashgan oltin tuxum - xironiya grobxa paydo bo'lgan. Rivoyatlarga ko'ra, Braxma tuxumni yorib chiqib ikki tanaga bo'linadi va osmon va yerni tashkil etadi. Ammo koinotni yaratuvchisi xudo deyilgan.

Qadimgi Yunonistonda fan va madaniyatning rivoji, ayniqsa, matematika, adabiyot va falsafa sohalarida ilmiy qarashlar yuzaga kela boshladi. Bu davrda Yunoniston va Rim falsafasi o'zida Milet, Eley falsafiy manbalari, Suqrot, Pifagor, Aflotun, Arastu va boshqalarning falsafiy, ayni vaqtda diniy-falsafiy qarashlari shakllana bordi. Bu davr falsafasining o'ziga xos tomoni shundaki, ular turlicha yo'nalishda bo'lib, mifologik qarashlarga e'tibor qaratdilar. Masalan, yunon falsafasi mahsus falsafiy tadqiqotlar shaklida ravnaq topmay, balki iloxiy bilimlar, mifologiya, san'at bilan uzviy bog'liqda rivojlandi.

Din falsafasi tarixining dastlabki jarayoni umuminsoniyat, turli millat va xalqlar hayotidagi xudolar, diniy e'tiqodlarga asoslangan odam va olam haqidagi tasavvurlaridir. Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishida mifologiyani o'rni alohida bo'lgan. Mifologik dunyoqarash afsonaviy kuch olami e'tirof etish bilan bog'liq bo'lsa, din falsafasi (teologiya) mifologiyadan farqli ravishda diniy dunyoqarash ilohiy qudratlarga e'tiqod qilish bilan bog'liq masalalami nazarda tutgan. Zero, mifologiya (mif-afsona, logiya-ta'limot) olam va odamning yaralishi, mavjudlik va rivojlanish qonuniyatlarini afsona va rivoyatlar asosida tushuntirishni asos qilib olgan. Teologiya (teo-Xudo, logos-ta'limot) ilohiy va ruhiy qarashlarning o'rni va ahamiyatini mutloqlashtiradigan tafakkurining bir yo'nalishi sifatida shakllangan.

Din falsafasini nazariy-metodologik jihatdan o'rganishda Falsafaning tarixiylik va mantiqiylik, analiz va sintez metodlaridan foydalanishni hamda obyektiv va subyektiv omillarni inobatga olishni nazarda tutadi. Metodologiya - bilish va o'zgargan faoliyat usullari to'g'risidagi ta'limot bo'lganligidan din falsafasini o'rganishda tarixiylik va mantiqiylik metodini qo'llab, har bir tarixiy jarayondagi mifologik va diniy dunyoqarashlar real voqealiklar, hodisalar asosida qiyosiy tahlil qilinadi.

Tarixiylik metodi jamiyatning o'tmishi dunyoqarashlar tarixidan iboratligini va uzluksiz rivojlanishini ifodalab, din falsafasi tamoyillarini o'rganish imkoniyatini beradi.

Din falsafasini o'rganishda mantiqiylik metodini qo'llashda mantiqiy izchillikka qat'iy rioya qilinadi. Chunki din falsafasi dunyoqarashning bir muhim yo'nalishi sifatida mantiqiy birikmalar orqali ifodalanadi.

Din falsafasi diniy-falsafiy bilimlar tizimidagi alohida yo'nalish bo'lib o'ziga xos qonuniyatlar asosida rivojlangan. U olam va odam munosabati, hayot va o'lim muammosi kabi masala olami ilohiyot, diniy e'tiqod tushunchalari bilan bog'lab tushuntirishning o'ziga xos ilmini yaratgan. Uning o'ziga xos tamoyillari mavjud: birinchidan, falsafiy bilim olaming bir yo'nalishi bo'lgan din falsafasi jamiyat rivojlanishida o'ziga xos vazifani bajaradi; ikkinchidan, diniy-falsafiy bilimlar jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etuvchi subyektiv omil hamdir; uchinchidan, din falsafasi vujudga kelishi nuqtayi nazaridan obyektiv hodisadir.

Din falsafasining asosiy vazifasi diniy e'tiqod va diniy ta'limotlar haqida inson ongida aqlga mos ilmiy dunyoqarashni shakllantirishdan iborat. Bunda:

- din falsafasining tarixiy jarayonda vujudga kelishi va rivojlanishi tamoyillarini o'rganish;

- xilma xil diniy falsafiy oqimlar va yo'nalishlarning madaniyat va sivilizatsion taraqqiyotda umumfalsafiy ta'limotlar ta'sirida moslashish va o'zgarish darajasini aniqlash;

- diniy-falsafiy qarashlarni tavsiflashda turli diniy ta'limotlar, qarashlar asosida umuminsoniy va milliy qadriyatlarning uyg'unligiga amal qilish;
- diniy-falsafiy muammolarni tavsiflash va izohlashda hozirgi zamon fan yutuqlariga tayanish;
- globallashuv jarayoni ketayotgan hozirgi jarayonda din falsafasi tamoyillarining O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar, jumladan, vijdon erkinligini ta'minlanishi, dinlararo va millatlararo totuvlik va diniy bog'rikenglik tamoyillari bilan bog'liq holda tushuntirish.

1.3. Diniy ong asoslarining shakllanishi.

Ibtidoiy dinlarda dastlabki diniy ong g'oyalari. Din falsafasi genezisi insoniyatning qadimgi ajdodlari ongida dastlabki diniy tassavurlarning paydo bo'lishi va ilm ma'naviy hayotning rivoji bilan uzviy bog'liqdir. Soha olimlarining fikriga ko'ra, bunday diniy tasavvurlarning shakllanishi ma'naviy hayotni xissiy qabul qilish, amaliy tajribalarni to'plash va fikr yuritishi kabi qobiliyatiga ega bo'lgan hozirgi odamlarga o'xshash qobiliyatga ega bo'lgan sapiyent (aqliy) odam tipida bo'lgan bo'lishi mumkin. Sapiyent odam olimlarning tahmin qilishiga, ming yillar davomida ortirgan ovchilik tajribasi yoki vafot etganlarni dafn etish marosimlarini o'tkazish tartiblari ibtidoiy odamlar to'ldasida nafaqat hayotga moslashuv tartiblarini ayni vaqtda tabiiy xodisalarga ta'sir etuvchi g'ayritabiiy kuchlar haqida o'ylab boshladilar. Hozirgi fan nuqtayi nazaridan g'ayritabiiy kuchlar haqidagi tasavvurlar sapiyentlik jarayoni tugagandan so'ng, ya'ni 40-50 ming yillar muqaddam yangi sapiyent odami yer yuzida keng tarqalib, o'zidan oldingilarga nisbatan ancha rivojlangan odam tipi edi. Bu davrdagi ibtidoiy odam aqli, o'ylovchi, hayoti davomida uchraydigan ba'zi narsalarni tahlil qila oladigan, muayyan amaliy tajribaga ega bo'lganligi bilan ajralib turar edi.

Ammo bu odamlarda tabiiy va ijtimoiy hayot bilimlarining g'oyatda kamligi ularni tabiatning daxshatli kuchlari oldida ojizligini namoyon qilib, ko'pgina narsa va hodisalar g'ayritabiiy kuchlar orqali boshqarilishi haqidagi dastlabki, sodda tasavvurlarni shakllantirdi. Ibtidoiy odamda bunday g'oyalarning shakllanishi jarayoni narsa va hodisalarni sabab va oqibatning mantiqiy bog'liqligi orqali vujudga kelmaydi, balki xissiy idrok, illyuziya va hayoliy (fantastik) bog'liqliklari asosida namoyon bo'ladi.

Ibtidoiy odamlar to'ldasining tahminan (30-50 kishi) jamoa bo'lib yashashi, ovqat izlashi, qurollar yasashi, turar joylarini qurishi va jihozlashi, ayniqsa oilaviy munosabatlar (xotinlarni almashish, oila qurish, o'lim, bolalarni tug'ilishi va boshqalar) asosida turli xil marosimlilikni bajarishda, ular g'ayritabiiy kuchlar bilan bog'liq degan illyuziya-fantastik shakldagi tartib va qoidalar yuzaga keldi.

Ibtidoiy odamlar ongida xudoning har narsaga qodir ekanligi haqidagi fikrlar biror bir xususiyatga asoslanmagan, izchil bo'lmagan narsani qudratini ko'rsatmaydi. U bizga toshning ilmiy asosga mos bo'lmasda qanday qilib shunday nomlanganligini yechishda bizga yordam beradi. Ilmiy asoslarga ko'ra, Xudo shunchalik og'ir bo'lgan toshni ham yaratish qudratiga egaki, u uni ko'tara olmaydi. Ko'tara olmaslik, Xudo qila olmaydigan qanday narsa bor? Yana shunga qo'shimcha Xudo har narsaga qodir emas bu cho'pchakning yechimi shunchalik og'ir toshni yaratishni uni ko'tara olmasligini, kuch qudratning xususiyati, ya'ni Xudo uchun muhim xususiyat bo'lgan izchil bo'lmagan biror narsani qilayotganligini guvohi bo'lishdir. Agar shunchalik og'ir tosh mavjud bo'lsaki, Xudo uni qo'zg'ata olish imkoniyatiga ega, bo'lmasa, Xudo har narsaga qodir emas.

Din falsafasining dastlabki ildizlaridan bo'lmish ibtidoiy odamlar hayoti bilan bog'liq illyuziya-fantastik ruhda shakllangan tartib va qoidalar haqida ko'pgina olimlar tomonidan fikrlar bildirilgan Rossiyalik olim L.S.Vasilev "Istoriya religii Vostoka" nomli oliy o'quv yurtlari uchun yozilgan o'quv qo'llanmada ibtidoiy odam: hayotidan oldingi sapiyentlik davrdagi odamdagi farq qiladigan ikkita misolni keltiradi:

1) dafn etish amaliyoti. G'arbda yashaydigan sapiyent odam o'ziga yaqin bo'lgan kishilarida o'lim sodir bo'lsa, uni dafn etish uchun maxsus joylar tayyorlab, maytni ko'mish bilan bog'liq bir qancha rasm-rusmlarni bajaradi. Shulardan biri murda tanasini qizil oxra bilan qoplaydi, uning yoniga kerakli buyumlar, hattoki bezakli materiallar hamda bir qancha boshqa tayyorgarliklar ko'riladi. Bunday dafn marosimidagi harakatlar, rasm-rusmlar maytni dafn qiluvchi jamoa ongida o'lgandan keyingi narigi dunyoda ham o'ziga xos hayot bo'lishi haqidagi tasavvurlarni borligini ko'rsatadi. Yuqori paleolit davri odamlarida narigi dunyoda ham real hayot bor degan tushunchani shakllanishi yerdagi hayot bilan narigi dunyo hayoti o'rtasida bog'liqlik degan tushuncha tobora mustahkamlanib boradi. Ya'ni u dunyoda ham real hayot mavjud deb qarash ruhlar dunyosini tan olishni, olamdan o'tganlar ruhi haqida qayg'urish kabi harakatlarni kelib chiqishga olib keladi;

2) yuqori paleolit davrida sapiyent odamining yuzaga kelishi bilan bog'liq g'or devorlariga tushurilgan magik mazmunidagi shakl va rasmlar amaliyotidir. Fanda ma'lum bo'lgan g'or devorlaridagi aksariyat rasmlar - bu ovchilik, odamlar va hayvonlar yoki hayvon terisidagi odamlar hamda yarim odam va yarim hayvon shakldagi rasmlardir. Bu rasmlar, shakllar ibtidoiy odamlar ongida oddiy va sodda holatda bo'lsa ham odamlar bilan hayvonlar o'rtasida g'ayritabiiy bog'liqlik bor degan tasavvurlarni shakllantirganligini ko'rsatadi. Bundan tashqari polvunlar va

jamoalar magik harakatlar yordamida odamlar manfaati yo'lida hayvonlarga ta'sir o'tkazishi mumkin degan g'oyaga asoslanadi.

Demak insoniyatning qadimgi ajdodlarida dastlabki, sodda va oddiy darajadagi diniy ongni shakllanishi uzoq tarixiy davrni o'z ichiga oladi. Ibtidoiy odamning hayvon va o'simlik turlari bilan qon-qarindoshligi haqidagi tasavvurlar ham ularning ko'p yillar davomida ovchilik sohasidagi tajribasi ayni vaqtda yirtqich hayvonlardan himoyalanih hissiyotlari ham bunga sabab bo'lgan bo'lishi mumkin.

Ilmiy bilimlarga asoslangan dunyoviy ishonchli, haqiqiy ta'limot olamning mavjudlik sabablari masalasida diniy qarashlar bilan kelishmasa-da, ammo insonni, uning ijtimoiy faoliyati, ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini o'rganishda minglab yillar mobaynida uning bag'rida qo'lga kiritilgan bilim, tajriba, ularning hozirgi kundagi ijobiy ahamiyatini aslo rad qilmaydi, qolaversa din bag'rida hakllangan ma'naviy, jumladan axloqiy qadriyatlarning vujudga kelish sabablari, ularning kishilarga ijobiy ta'sirchanlik masalalari ilmiy jihatdan o'rganish va bu ma'naviy-axloqiy qadriyatlardan foydalanish ko'proq ahamiyatga ega bo'ladi.

Ibtidoiy odamlar hozirgi davrdagi singari to'la shakllangan diniy sistemaga ega bo'lmagan. Ularda boshlang'ich diniy tasavvurlargina bo'lgan, xolos. Dinning ana shunday ibtidoiy shakllari urug'chilik tuzumi shakllanayotgan davrda paydo bo'lgan.

1.4. Diniy ong, diniy dunyoqarash tushunchalarning falsafiy talqinlari.

Diniy dunyoqarashning asosini diniy ong tashkil etadi, Diniy ong - ijtimoiy ong shakllaridan bo'lib, muayyan diniy tasavvurlar, tizimlar obyektiv va subyektiv omillar asosida shakllanadi.

Diniy ong in'ikos etgan ijtimoiy hodisalar majmui ko'p qirrali, murakkab va ziddiyatli jarayon ifodasidir. Uning mazunini real voqe'likdagi, ijtimoiy hayotdagi narsa va hodisalarni tabiatdan, jamiyatdan tashqarida mavjud deb hisoblaydigan ularni o'ziga xos tarzda aks ettiradigan ma'naviy e'tiqod va amallar tashkil etadi.

Ilohiyot nuqtayi nazaridan qaralganda "Diniy ong", "Diniy e'tiqod" tushunchalari jamiyat, inson ongi, hayotning ma'nosi, inson va uning taqdiri, uni bevosita kurshab olgan moddiy olamdan tashqarida bo'lgan, uni yaratgan, ayni zamonda insonlarga birdan bir hayot yo'llarini ko'rsatadigan va o'rgatadigan ilohiy kuchga ishonch va ishonishni ifoda etadigan maslak, qarashlar ta'limotlar majmuidan iboratdir.

Diniy ongni shaklantiruvchi e'tiqod o'ziga xos muayyan g'oya sifatida umuminsoniy tabiatga ega. Inson zotiga xos bo'lgan ruhiyat ma'naviy holatdir. Diniy ongni asosiy mohiyatini belgilovchi g'oya ilohiy zot- yaratguvchiga ishonish va unga sig'inish, turli diniy an'ana va qadriyatlarga rioya qilish orqali ilohiy

haqiqat yo‘liga kirish maqsadi namoyon bo‘ladi. Inson ongida Diniy ongdan tashqari boshqa ong shakllari (ilmiy, badiiy, hissiy va boshqalar) ham mavjud. Falsafiy ta‘limot bo‘yicha, ong borliqning inson miyasidagi oliy in‘ikos shaklidir. Inson ongining murakkabligi va ko‘p qirrali xususiyati shundadir. Har bir ong shakllari insonlar dunyoqarashini shakllantiruvchi, harakatga keltiruvchi omillardir.

Masalan, diniy ong inson ma‘naviyatining rivojlanishni muhim omili hisoblanadi. Qur‘on va hadislardagi g‘oyalarda va shariat ahkomlarida shakllangan musulmonlarning haq-huquqlari deb tan olingan fikrlar orqali kishilarda iymon, vijdon, e‘tiqod tushunchalari asosida dunyoviy muammolarni hal etishga chorlagan. Buning uchun har bir musulmon o‘zi ruhan, vijdonan pok, imonli va halol bo‘lishi kerak degan g‘oya islom ta‘limotida katta o‘rin olgan bo‘lib, u Diniy ongda o‘z ifodasini topishi mumkin.

Diniy ong shakllanishining yana bir omili diniy imondir. Diniy ongning ikki darajasi mavjud:

- 1) Odatdagi Diniy ong;
- 2) Konseptual Diniy ong.

Odatdagi Diniy ong shakliga e‘tiqod qiluvchilar ko‘pchilikni tashkil etadi. Unda obrazli, tasavvurlar, ko‘rsatmalar, illyuziyalar, kayfiyat va hissiyot, qiziqish, maqsadlar yo‘nalishi, urf-odatlar, an‘analar bevosita kishilar turmush sharoitining in‘ikosi hisoblanadi. Chunki, ular bir butun holatda, tizimiy yo‘nalishda emas, balki alohida qarashlar, tasavvurlar shaklida namoyon bo‘ladi.

Konseptual (nazariylashgan) Diniy ong - bu umum tushunchalar, g‘oyalar, fikrlarning mahsus ishlab chiqilgan tizimdir. Uning tarkibiga quyidagilar kiradi:

a) xudolar, tabiat, jamiyat, inson haqidagi ta‘limotlar (diniy ta‘limotlar, ilohiyot, imonga oid belgilar va b.);

b) diniy dunyoqarashga asoslangan iqtisod, siyosat, huquq, axloq va boshqalar;

v) diniy falsafa va u bilan bog‘liq neotomizm, personalizm, xristian antropologiyasi, metafizika va boshqalar.

Bunday, ongga ega bo‘lganlar safiga diniy ulamolar, ruhoniylar, imom-xatiblar, maxsus, diniy ma‘lumoti va tayyorgarligi bo‘lgan kishilar kiradi.

Odatdagi Diniy ongni shakllanishida ijtimoiy muhit hal qiluvchi o‘ringa ega bo‘ladi. Chunki, u insonga bog‘liq bo‘lmagan moddiy va ma‘naviy komponentlardan tashkil topgandir. Shuningdek, Diniy ongning mavjudligi, ta‘siri, rivojlanishi bevosita din leksikasi va boshqa tabiiy tillardagi iboralar tizim- ibodatda qo‘llaniladigan simvolik so‘zlar va belgilar tufayli davom etadi. Dindorning ko‘rgazmali obrazi ichki kechinmalari, istiroblari, ijobiyatlari bilan bog‘liq holda diniy ongning kuchli hissiyotlariga to‘ldiradi. Taraqqiyotning

muayyan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va g'oyaviy sabablarga ko'ra diniy dunyoqarashlar to'la hukmron bo'lgan sharoitlarda har qanday ilg'or tabiiy, ilmiy, jumladan falsafiy qarashlar ham diniy qarashlarni chetlab o'ta olmagan; lekin ularning din haqidagi qarashlari ruhoniylar va ulamolarning rasmiy qarashlaridan jiddiy farq qilgan.

Ilmiy bilimlarga asoslangan dunyoviy ta'limotlar olamning mavjudlik sabablari masalasida diniy qarashlar bilan kelishmasa-da, uning insoniyat ijtimoiy faoliyati, ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini o'rganishda minglab yillar mobaynida uning bag'rida qo'lga kiritilgan bilim, tajriba, ularning hozirgi kundagi ijobiy ahamiyatini aslo rad qilmaydi. Qolaversa, din bag'rida shakllangan ma'naviy, jumladan axloqiy qadriyatlarning vujudga kelish sabablari, ularning kishilarga ijobiy ta'sirchanlik masalalari ilmiy jihatdan o'rganish va bu ma'naviy-axloqiy qadriyatlardan foydalanish ko'proq ahamiyatga ega bo'lmoqda.

Diniy ong bir biri bilan bog'liq, o'zaro muayyan darajada ijobiy mustaqil bo'lgan diniy mafkura va diniy psixikadan iborat. Diniy mafkuraning vujudga kelishi va shakllanishi sinfiy jamiyatda ro'y bergan aqliy mehnatning jismoniy mehnatdan ajralishi va buning natijasida vujudga kelgan dastlabki kohinlar, keyinchalik ruhoniylar faoliyatlari bilan bog'liq. Ular o'z g'oyaviy faoliyatlarida diniy mafkurani yaratadilar va buni asoslash, targ'ib qilish bilan shug'ullanadilar.

Diniy psixologiya - ruhiy holat bo'lib diniy mafkuradan ancha oldin vujudga kelgan. U oddiy dindorlarning his tuyg'ulari bilan bog'liq odatlari, kayfiyatlaridan tashkil topadi. Diniy mafkura diniy psixik holatni g'oyalar bilan mastahkamlasa, diniy psixologiya diniy mafkurani his tuyg'ular, odatlar vositasida chuqurlashtiradi. Diniy mafkura hamma vaqt ham diniy psixik holatlar bilan to'la mos kelavermaydi. Hozirgi davrda oddiy dindorlarning xatti-harakatlaridagi islomga hos bo'lmagan ibtidoiy dinlarning qoldiqlari bunga misol bo'la oladi. Bularga fol ochirish, kinna solish, issiq-sovuq qildirish va h.k.lar kiradi.

Diniy ong bilan bog'liq tasavvurlar jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy tuzumining xarakteriga muvofiq ravishda kelib chiqqan va rivojlangan. Ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilishi davrida politeistik, ya'ni ko'p xudolikka asoslangan dinlar paydo bo'lgan. Ishlab chiqarish qurollari va vositalariga xususiy mulkchilik kelib chiqqach, bir necha urug', qabila, elat, xalqlarni birlashtirgan yirik davlatlar vujudga kelgach, yakka xudolik to'g'risidagi diniy tasavvur va ta'limotlardan iborat bo'lgan monoteistik dinlar vujudga kelgan. Ular qatoriga miloddan oldingi VI-V asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan zardushtiylik, buddaviylik, yahudiylik, keyinchalik vujudga kelgan xristianlik, islom kiradi. Hozirgi davrda jahon xalqlari e'tiqod qilayotgan barcha monoteistik dinlarda politeizmning tasavvurlari qisman bo'lsada saqlanib kelmoqda. Mamlakatimiz musulmonlari Diniy ongni shakllantirish va to'g'ri yo'lga yo'naltirish borasida barcha jahon

dinlari qatori islom ruhoniylari ham jamiyat a'zolarini ma'naviy jihatdan poklash, o'zaro hurmat, mehr-oqibat, muruvvat singari umuminsoniy qadriyatlarni qaytadan tiklashga yordam bermoqda. Bu yordam o'z navbatida hozirgi davrda dinning regulyativ funksiyasining ahamiyati tobora kuchayib borayotganligidan, din ijtimoiy tarqqiyot bilan hamohang bo'lishga intilayotganligidan dalolat bermoqda.

Shunday qilib, dunyoqarashning, ya'ni ijtimoiy ongning shakllaridan biri bo'lgan dunyoning diniy manzarasi olamning bevosita Xudo tomonidan yaratilganligini va u ilohiy kuchlar ta'sirida rivojlanishini hamda dorulbaqo (ikkinchi dunyo)ning mavjudligini e'tirof etadi. Olimlar, faylasuflar kashfiyotlarga asoslanib, dunyoning ilmiy manzarasini haqiqiy bilimlar tizimi, obyekt haqidagi mukammal konsepsiya sifatida idrok etadilar.

Nazorat savollari:

1. Din falsafasi nima? Uning qanday shakllanish va rivojlanish bosqichlari mavjud?
2. Din falsafasining shakllanishiga ta'sir etgan qanday falsafiy maktablar va yo'nalishlarni bilasiz?
3. Dinning hayotdagi roli va uning odamlarning dunyoqarashi va xulq-atvoriga ta'siri haqida qanday falsafiy fikrlar mavjud?
4. Diniy ongning shakllanishida antropologik, psixologik va ijtimoiy omillar qanday rol o'ynaydi?
5. Diniy ong va diniy dunyoqarash o'rtasidagi farqni tushuntiring.
6. Diniy dunyoqarashning falsafiy talqinlari qanday?

2-mavzu: Dinning ijtimoiy funksiyalari. (2 soat)

Reja:

- 2.1. Dinning ijtimoiy funksiyalari.
- 2.2. Din vazifalarining falsafiy, nazariy jihatlari.
- 2.3. Antik dunyo olimlarining dinning mohiyati haqidagi qarashlari.
- 2.4. Uygʻonish davri Gʻarbiy Yevropa falsafasida din falsafasi talqinlari.

2.1. Dinning ijtimoiy funksiyalari.

Diniy imon-eʼtiqod diniy ongdagi barcha tasavvurlarni birlashtiruvchisidir. Ammo har qanday imon-eʼtiqod diniy imon- eʼtiqod boʻlavermaydi. Imon murakkab mazmunli tushuncha boʻlganligidan uni ilmiy-falsafiy jihatdan koʻrib chiqishga harakat qilamiz.

Imon – bu odamning muayyan gʻoya va axloqiy qadriyatlar real haqiqat ekaniga ishonchidan iborat maʼnaviy-ruhiy holat boʻlib, aql- idrokli odam ongi va ahvoli ruhiyati (psixikasi)ning nodir hodisasi va odam oʻz-oʻzini anglab olishining noyob vositasidir. Odamning hozirgi zoti muayyan imonga ega boʻlmasa, u oʻz-oʻzini anglab olishi qiyinlashadi; imonsiz odamlar uchun oʻz huzur halovati, oʻziga xos his tuygʻusidan boshqa maʼnaviy “qadriyat” qilmaydi. Natijada imonsiz odamlar oʻgʻri, hiyonatchi, poraxoʻr, taʼmagir, bosqinchi (terrorist) umuman inson zoti uchun harakatli hususlarga ega boʻlib qiladi. Hozirgi globallashuv sharoitida butun dunyo hamjamiyatining moʻtadil yashashga toʻsiq boʻlib turgan ijtimoiy hodisa - odamlarda, ayniqsa yoshlarda muayyan anʼanaviy gʻoyaviy-axloqiy qadriyatlar qadrsizlanib, oqibatda imoni va eʼtiqodi yoʻq oʻziga xos odamlar galasi fundamentalistik, ekstremistik vujudga kelishi xavfi paydo boʻlmoqda. Shuning uchun falsafiy dunyoqarash asosida shakllangan imon-eʼtiqod egalarining din ahillari bilan birlashib, ana shu ijtimoiy ofatga qarshi kurashishlari tarixiy zaruriyat boʻlib turibdi. Imonsiz odamlar stixiyali tarzda oʻzlarining insonga xos boʻlmagan manfaatlari negizida allaqachon birlashib olganlar. Ulaming eng koʻzga chalinadigan galalari “mafiya”, “diniy fundamentalistlar”, “igilchilar” deb ataladi. Aha shu ijtimoiy buzuvchilarga qarshi astoydil va izchil kurashdagina chinakam insoniy imon, eʼtiqod qaror topishi mumkin.

Falsafiy qarashlarni ham olim va ulamolar, binobarin odamlar ijod qilgan. Ulaming falsafiy va diniy qarashlami koʻpincha bir-biriga mutloq darajada qarama-qarshi qoʻyish aqlli odamlar ishi emas. Har birida ham mavhum va real haqiqatlar bor. Shu sababli ijtimoiy ongning shakllari oʻrtasidagi tavofiitlami haddan ziyoda boʻrtirib, qabartirib, ulardagi mushtaraklikni yoʻq qilib koʻrsatish tarixiy haqiqatga mos emas. Dunyoviy va diniy qarashlar bir-birini toʻldiruvchi jarayondir.

Endi “Iymon” tushunchasi bilan “din” tushunchasining mazmuniga eʼtibor qaratsak, shu narsa maʼlum boʻladiki, “imon” hamma dinlar mazmunini tashkil

etadi. Shuning uchun islomni ham ma'lum ma'noda imonshunoslik desa bo'ladi. Zero, uning barcha ibodatlari, marosimlari, hayitlari, ramzlari ma'lum bir maqsadga - odamlarni Allohga, uning Kalomi Qur'onning barcha oyatlari ilohiyligiga qattiq ishongan, o'z hayotini shu ruhiy xolat asosida belgiladigan shaxslar - aqli islomni kamol toptirishdan iboratdir.

Xo'sh, ilmiy haqiqatlarga, falsafiy qarashlarga ishongan odamlarchi? Ana shu tayanch-ishonch asosida ham muayyan ruhiy holat tarkib topib, hayot yo'nalishi vujudga kelayotgan ekan, ularni imonsiz-e'tiqodsizlar qatoriga qo'shib yuborish adolatdan bo'lmasa kerak. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, davlatning dinga va diniy tashkilotlarga nisbatan adolatli siyosati qo'llanishi tufayli mamlakatimiz xalqlari dinga bo'lgan munosabatini emin-erkin yuritish huquqiga ega bo'ldi. Muayyan imon, e'tiqod ruhi yoshlarning ongiga, qalbiga go'dakligidan oila, qarindosh-urug', o'quv va mehnat jamoalari, jamiyat ijtimoiy muassasalar vositasi ila singdirilib boriladi. Aql-idrokli odam zoti nima uchun tug'ulganligi, hayotning ma'nosi nimadan iborat ekanligini anglab, o'z xatti-harakatlarida, faoliyatida, o'zi yashayotgan jamiyatdagi qonun-qoidalar, odob-axloq normalariga qattiq rioya qilishga odatlanib borishi lozim. Buning uchun jamoatchilikning qattiq va izchil nazorati zarur. So'z bilan ish birligi, shartnomalarga amal qilish, halol mehnat bilan kun kechirish, oilani boqish, tarbiyalash, insofli, diyonatli, adolatparvar bo'lish, sahiylik, muruvvatlilik, o'z xalqi, uning madaniyati haqida qayg'urish, milliy iftixorning oyoq osti qilinishiga yo'l qo'ymslik faqat imonli odamlargagina xos fazilatdir. Zero, imonli odamlar o'z xatti-harakatlarini o'lchaydigan mezon - muayyan g'oyaviy-axloqiy qadriyatga ega bo'ladilar.

Diniy imoni egasi bo'lgan shaxs asosiy orzu diniy ibodatlar, marosimlarni bajarish, diniy qadriyatlar asosida xayot yo'nalishini belgilab, real dunyoda baxtiyor bo'lish va oxiratda jannatdan joy olishdir. Ilmiy haqiqatlar atrofida imoni shakllangan shaxslar uchun esa asosiy ideal (yuksak orzu) hayotning ma'nosi shu yakkayu yagona olamda chinakam insoniy munosabatlar, umumiy farovonlik va adolatni qaror toptirish uchun kurashda baxtiyorlikka, el-yurtning izzat-ikromiga sazovor bo'lib, hayotida o'zidan yaxshi nom qoldirib, avlodlar qalbida umrini davom ettirish, ya'ni ijtimoiy abadiylikka musharaf bo'lishdir. Diniy ma'nodagi imon bilan dunyoviy (ilmiy) ma'nodagi imon, e'tiqod orasidagi tafovut ana shundadir.

2.2. Din vazifalarining falsafiy, nazariy jihatlari.

Yuqorida biz imon-e'tiqod tushunchalari bilan tanishdik, ayni vaqtda bu tushunchalarining shakllanishi, mazmun-mohiyatining boyib borishi, dinlar tarixi bilan bog'liq bo'lsa, u o'z o'rnida xalqlar tarixi bilan bog'liqdir. Shu vaziyatda biz ijtimoiy hayotda din funksiyalari mazmuniga ham e'tibor qaratamiz.

Jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida iste'dodli, qobiliyatli olim va shoiflar, adib va mutafakkirlardan ibort xalq farzandlar etishib chiqib, o'z ilg'or fikrlari bilan fan va madaniyatning turli sohalarini rivojlantirib, hurfikrlilik mazmunini boyitdilar.

Din va uning funksiyalari masalalarini tahlil qilishda ilmiylik va obyektivlik usulini qo'llab, ularda diniy qarashlar taraqqiyotiga, inson kamolotiga hizmat qiladigan jihatlarini ajratib olish, mustaqil fikr yuritish orqali ilmiy-falsafiy dunyoqarashga asoslangan imon, e'tiqodni shakllantirish lozim.

Ibtidoiy din shakllaridan tortib to urug', qabila va milliy dinlarga, ularda jahon dinlarining paydo bo'lishi va rivojlanishining ijtimoiy, gnoseologik (nazariy bilish) va psixologik ildizlari mavjuddir. Ana shularni tarixiy dalillar asosida tahlil qilish orqali din funksiyalari haqida fikr yuritish mumkin.

Jamiyat shakllanishining dastlabki davrlarida paydo bo'lgan din xalqlar hayoti bilan bog'liq holda rivojlangan, moslashgan, sekin-asta diniy tizimni vujudga keltirgan. Natijada muayyan ijtimoiy-siyosiy va madaniy-axloqiy vazifalarni bajarishni o'z zimmasiga olgan. Bunday funksiyalar jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichida, ayniqsa yakkol ko'zga tashlanadi.

Din funksiyalari hamma din tushunchasi mos va xos ravishda ijtimoiy- tarixiy jarayonida shakllangan, rivojlangan va mustahkamlanib borgan. Dinning, ayniqsa, islomning Markaziy Osiyo xalqlari hayotida tutgan o'rni, vazifalari, fan va madaniyat bilan o'zaro ta'siri xususida fikr yuritish o'rindir.

Dinning jamiyatda bajaradigan ijtimoiy, ma'naviy, ruhiy vazifalari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, har qanday din o'z homiylari uchun to'ldiruvchi, ovutuvchi (kompensatorlik) vazifasini bajaradi. Masalan, insonda diniy ehtiyoj xosil bo'lishini olib ko'raylik. U o'z hayoti, turmush tarzi, tabiat va jamiyat bilan bo'lgan munosabatlari jarayonida shaxsiy va ijtimoiy ehtiyoj, maqsadlarga etishish kabi, ilojsiz bo'lib ko'ringanda bunday ma'naviy-ruhiy ehtiyoj vujudga kelgan. Chunki inson hayotida quvonchli yoki tashvishli onlarda, orzular ro'yobga chiqishi ilojsiz bo'lgan paytda insoniyatning dinga ehtiyoji jamiyat bo'lib yashash talablarida boshlangan va din bu o'rinda ma'naviy- ruhiy ehtiyojni qondiruvchi, tasalli beruvchilik vazifasini bajaradi. Din funksiyasining bu yo'nalishida inson ruhiyatida mavjud bo'lgan qayg'uli, tashvishli damdlarni, asabiylik holatlarini ayrim shaxs yoki guruhlar bilan birgalikda engishda ruhiy (psixologik) omili muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, dinlar o'z ta'limot tizimini vujudga keltirib, unga e'tiqod qiluvchi shaxs va jamoani shu ta'limot doirasida saqlashga harakat qiladi. Buni dinlaming birlashtiruvchilik (integrativlik) funksiyasi deyiladi. Bunda din muayyan ijtimoiy, etnik va ma'naviy hayotning o'z ta'siri doirasida bo'lishini ko'zda tutadi.

Masalan, islom o‘tmishida Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy hayotiga, axloqiy munosabatlariga, hattoki adabiyot va san’atiga o‘z ta’sirini ko‘rsatgan. Iudaizm dinida esa yahudiylarni mazkur din atrofida ushlab turish uchun ularni bir millat va yagona maslak egalari ekanliklari o‘qitilib, yagona Xudo Yaxve va Muso payg‘ambarga e’tiqod qilishga da’vat etadilar.

Xristianlikda ham e’tiqod qiluvchilarni unga yanada ko‘proq jalb etish uchun birinchidan cherkovlarni jozibador qilib jihozlash; ikkinchidan, tasviriy san’at asarlaridan hamda turli musiqa janrlaridan foydalaniladilar.

Uchinchidan, din dindorlarning hayotini tartibga solish, nazorat qilish (regulyativlik) funksiyasini bajaradi. Ayniqsa, xristianlik dinini turli yo‘nalishlariga e’tiqod qiluvchi Yevropa mamlakatlarida turli xalqlar, millatlar o‘rtasida tartib o‘rnatishda bu dinning regulyativlik funksiyasidan keng foydalanmoqdalar.

Har qanday dinlarning ma’lum urf-odat, marosim va bayramlari bo‘lib, ularni o‘z vaqtida, diniy ta’lim va talab asosida bajarilishi shart qilib qo‘yilgan. Masalan, islom dinning arxon-ad-din talablarida kuniga besh vaqt namoz o‘qish, bir yilda bir oy ro‘za tutish, juma namozini ado etish, ramazon va qurbon hayitlarini bayram qilish kabilarni belgilab qo‘yilgan. Bu talab va tartiblar musulmonlar hayotini tartibli o‘rnatishini ta’minlab turadi.

To‘rtinchidan, din aloqa bog‘lovchilik (kommunikativ) vazifani ham bajaradi. Dinning bu funksiyasi dindorlarning birligini, jamiyat bilan shaxsning o‘zaro aloqasini ta’minlaydi. Bunda konkret bir dinga e’tiqod qiluvchi kishi shu dindagi boshqa kishilar bilan bog‘liq bo‘lishi, urf-odat va ibodatlarini jamoa bo‘lib ado etish ko‘zda tutiladi. Cheikov, masjid va diniy tashkilotlar dinning bu funksiyasini amalga oshurishga ko‘maklashadi, ayni paytda bu holatni nazorat qiladi.

Beshinchidan, din madaniyatni translyatsiya qilish funksiyasi. Har bir din ma’naviy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida o‘ziga xos muayyan madaniy merosga ega. Bu meros ijtimoiy-tarixiy jarayonda din’iy an’analar, tajribalar asosida to‘planib, avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan urf-odat va nikoh marosimlari, dafn marosimi bilan bog‘liq tartib va qoidalarini bajarishda namoyon bo‘ladi. Shuningdek, yozma yodgorliklar, diniy kitob va jummalarni nashr etish va diniy predmetlarni yasashda ham o‘z aksini topadi.

Masalan, xristianlikda Iisus Xristosning xochga parchalanish holatini, krest, ikonalar yasash, buddaviylikda esa Buddha va boshqa xudolar xaykalini yasash kabilarni bu dinlarning madaniy merosiga kiradi.

Oltinchidan, din (ligitimlovchilik) qonunlashtiruvchilik funksiyasini ham bajaradi. Milliy va jahon dinlari muayyan diniy manbalar asosida ijtimoiy-tarixiy jarayonda shakllangan va rivojlangan. Legitimlashtirish funksiyasi esa diniy urf-

odatlar, harakatlar, munosabatlarni tartib solish yuzasidan qonun va qoidalarni ishlab chiqish va shu asosda diniy hayotni barqaror kechirishni ta'minlashdir.

Bulardan tashqari din funksiyasining falsafiy, nazariy jihatlari bo'lib, insonni yashashdan maqsadi, hayotining mazmuni, dorulfano, dorulbaqo - dunyo haqidagi masalalarga o'z munosabatlarini bildirishdan iborat. Har qanday dinning konkret tarixiy sharoitda bajaradigan funksiyalari yig'indisi uning ijtimoiy rolini belgilaydi. Dinning ijtimoiy hayotga ta'siri hamma vaqt ham bir xil bo'lgan emas. U vaqtga, o'ringa, sharoitga qarab sezilarli darajada o'zgarib boradi.

2.3. Antik dunyo olimlarining dinning mohiyati haqidagi qarashlari.

Asotirlar va diniy tasavvurlarga nisbatan yangi shakl, avvalo, Markaziy Osiyo, Xitoy, Hindiston so'ngra qadimgi Yunoniston naturifalsafasida maydonga chiqadi. U o'zining turli bosqichlarda rivojlanishidan qat'i nazar, stixiyali- materialistik xarakterga ega edi. Ana shular asosida olamning diniy tushunchasiga qarshi Demokrit, Epikur, Lukretsiy Karlarningi naturfalsafasi yuzaga keldi.

Demokritning atomistik ta'limoti quyidagilarga asoslanadi:

1. Materiya paydo ham, yo'q ham bo'lmaydi;
2. Hech narsa sababsiz va zaruriyatiz sodir bo'lmaydi;
3. Atom va bo'shliqdan tashqari hech narsa mavjud emas;
4. So'zlar harflardan iborat bo'lganidek, turli predmetlar turli atomlarning birikishidan paydo bo'ladi.

Atomistik nazariya tarafdorlarining olam bepoyonligi, tabiiy zaruriyati va harakatning doimiyliги haqidagi ilg'or fikrlari o'z zamonasiga nisbatan taraqqiyparvar g'oyalari edi, xolos.

Ammo o'rta asrdagi hurfikrlilikning yorqin namoyandasi ikki haqiqat haqidagi nazariyaga asoslangan edi. XII-XIV asrlarda vujudga kelgan bu nazariya falsafiy va ilohiyot ilmidan har biri haqiqatga mustaqil yo'l bilan erishishni yoqladi. Ikki haqiqat nazariyasining asoschisi arab falsafisi Ibn Rushd edi. Siger Bratanskiy, Dune Skott, U. Okkam va boshqalar bu nazariyaga tayanib, xudo va dunyoning abadiyligi, har bir odam tanining o'limga mahkumligi haqidagi falsafiy xulosalari kishilarda hayotga aql ko'zi bilan qarash qobiliyatini shakllantirdi.

Tabiatshunoslikning keyingi taraqqiyotida Ulug'bek va uning shogirdlari olib borgan astronomik kuzatishlarning natijalari, N. Kopernikning kashfiyoti koinot manzarasining panteistik (xudo bilan tabiat bir deb qarash) tushunchasini vujudga keltirdi. Bu kashfiyotlar yerni koinotning markazi deb kelgan fikrni puchga chiqarib, uning quyosh atrofida aylanuvchi planetalardan biri deb isbotladi. Xudoni esa tabiat bilan hamma joyda birga deb qaradi.

XIX asrning o'rtalari va ikkinchi yarmida tabiatshunoslikda vujudga kelgan buyuk kashfiyotlar ichida tabiat rivojlanish jarayonida birinchi darajali ahamiyatga

ega bo'lgan uch kashfiyotni ko'rsatish mumkin. Bular o'simlik va hayvonlar organizmining hujayralaridan tuzilganligining ochilishi, energiyaning saqlanish qonunini eksperimental asoslanishi va nihoyat, Ch.Darvinning organizm haqidagi evolyusion nazariyasidan iborat. Bu uch kashfiyot tabiatga eskicha qarashlarni rad etib, yangicha fikr yurg'izish uchun mustahkam zamin yaratdi.

Garchi aqliy shakl tabiat dunyosidagi juda ko'p texnologik tizimlarni tashkil qiluvchi haqiqatga yaqin gipoteza bo'lsada bu biz uchun kerak bo'lgan yagona gipotezami? Charls Darvin (1809-1882) va evolyutsiya nazariyasiga qadar bu noaniq edi. Chunki ham aqliy shakl gipotezasi bilan musobaqalashsa texnologik tizimning izohlariga ega edi. Lekin evolyutsiya nazariyasi taraqqiy etganidan buyon bunday munozara shakllari ishonchlilik kuchini yoqotdi. Hozir biz aqliy shakl ta'kidlanmaydigan gipoteza va yaxshigina rivojlangan texnologik tizimlarga, izoh berilgan tabiiy gipotezaga egamiz. Qisqacha aytganda Darvinning tabiiy tanlanish nazariyasi nima uchun tabiat juda ko'plab omon qolishga moslashgan organizmlarni o'z ichiga olishini tushuntirishni ko'zda tutadi.

Bu nazariyaga ko'ra hayvonlar va o'simliklar uzlarining avlodlaridan meros bulib kolgan o'zgarishlar va hilma-hilliklarni boshdan kechiradi. Ba'zi turfa hilliklar organizmlarni doimiy yashashga intilishda qolgan populyatsiyalar bilan ustunlik bilan ta'minlaydi. Xayvonlar va o'simliklar quvvatlay oladigandan ko'ra ko'prok nasl koldirishidan buyon tabiat yashash uchun kurasha oladigan turlarini qolganlaridan qo'proq quvvatlaydi. Shu tariqa omon qolishga moslashgan kuchli rivojlangan katta populyatsiyalar aniqlanadi.

Diniy va falsafiy dunyoqarashlarning Darvin nazariyasida aks etishi.

XX asrning boshlari XXI asrning davomida bizning planeta o'rtnashgan, birgalikda yashovchi organizmlarni talabga javob beradigan darajada izoxlash uchun Darvinning tabiiy tanlanish nazariyasining asosliliigi ustidan muhokama yuzaga keldi.

Biologiya fani Darvin nazariyasiga asoslanib paydo bo'lganiga qaramasdan nazariyaning o'zi aqliy shaklsiz tabiiy tanlanish sayyoramizda yashovchi jonotlar jamlanmasini tashkil etish uchun yetarli emasligini ta'kidlovchi ba'zi biologlar tomonidan tanqid kilib kelingan. Masalan, J.Bexe ko'plab biologik tizimlar molekulalar darajada kamaymaydigan majmua ekanligi haqida Darvinning tabiiy tanlanish prinsiplari hisobot bera olmasligini aytadi. Vexe qandaydir kamaymaydigan majmuuga misol sifatida qopqonni taklif etadi. Qopqonlar o'zaro bog'langan bir qator qismlarga ega (prujina, asos, bolg'a, tutqich, panjara) va ularning barchasi qopqonning sichqonni tutishi uchun kerak.

Tabiatshunoslikdagi rivojlanishning yuksak bosqichi XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida radioaktivlik, eletron, yorug'likning bosimi kabi kashfiyotlar dialektik tafakkur usulining shakllanishiga asos bo'ldi. XX asrda yer

ostidan va g'oyalardan hozirgi odamlarning ajdodlari suyaklari topila boshladi. Natijada olamning kelib chiqishi haqida ilmiy fikr yuritish imkoniyati vujudga keldi. Odamning ruhiy (psixik) faoliyatini ilmiy tushunishda LM.Sechenovning (1829-1906) "Bosh miya reflekslari" nomli asari katta rol o'ynadi. Unda barcha ongli harakatlar o'z xarakteri bilan reflektorli xususiyatga ega ekanligi ko'rsatildi. Bu tashqaridan bo'ladigan taasurotga inson markaziy nerv tizimida aks ta'sir reaksiyaning vujudga kelishidir. Sechenov ta'limotiga cherkov va ruhoniylar qarshi chiqib, uni taqiqlashni talab etdilar. Ammo uning g'oyalarini to'xtata olmadilar. Sechenov ta'limoti I.P.Pavlov tomonidan da'vom ettirildi va rivojlantirildi. Pavlov o'zining shartli reflekslar haqidagi nazariyasida inson miyasi ruhiy faoliyatining qonunlarini ilmiy tushuntirib berdi. Bu davrda fiziologiya sohasida Sechenov, Pavlov va boshqa fiziologlar tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar inson psixik faoliyati to'g'risidagi qarashlarni mustahkam ilmiy asosga qo'ya boshladi. Fan taraqqiyoti tufayli olamdagi barcha narsa va hodisalarning ilmiy tushunchasi vujudga keldi. Bir butun olam va undagi narsalar bir-biri bilan uzviy bog'liq, doimo harakatda va rivojlanishda, tabiiy sababga ega degan tasavvurlar mustahkamlana bordi.

Tabiatshunoslik fanining rivojlanishi XX asrda tabiat va inson haqidagi tushunchalarimizni yanada yangi dalillar bilan boyitdi. Elektronni bepoyon va cheksizligi isbotlanmoqda, hozirgi kunda ularning va umuman elementlar zarrachalarining fanda 200 dan ortig'i ma'lum. Astronomiya fani koinotni tadqiq qilishda, yulduz va galaktika (bizning Quyosh sistemasi ham shunga kiradi)ni o'rganishda muhim yutuqlarni qo'lga kiritmoqda. Olamni tadqiq qilishda qo'lga kiritilgan yutuqlardan biri galaktikaga nisbatan bir necha marotaba katta koinotning ma'lum doirasini qamrab oluvchi metagalaktikaning kashf etilishi bo'ldi. Galaktika va ularning to'planishidan paydo bo'lgan metagalaktika, uning radiusini kengaytirgandek tarqalishi isbotlangan. Ko'pchilik olimlarning fikricha, galaktikalarninig bunday holati 13-15 million yil avval mateiyaning g'oyat katta portlashi natijasida vujudga kelgan. Hozirgi zamon astronomik asboblari orqali kuzatish mumkin bo'lgan yulduzlar va galaktikalar olami butungi kun fanida rivojlanuvchi obyektlar deb qaralmoqda. Bunda bir xil obyektlar ichki jarayonlari tartibiga tushmagan yosh borliq hisoblansa, boshqalari deyarli milliard yillar davomida o'z holatini o'zgartirmagan bo'ladi, uchinchilari - yemirilishga yaqin turadi. Fan inson uchun olamning bepoyonligini kashf qilish bilan uning faoliyati cheksizligini ham ko'rsatadi. Keyingi o'n yilliklar davomida biologiya va unga yaqin bo'lgan fanlarning kompleks ishlari natijasida erishilayotgan muvaffaqiyatlar hayotni ilmiy tushunishni chuqurlashtirmoqda, hayot faoliyatida oqsil moddalar bilan bir qatorda murakkab organik birikma - nuklein kislotalari muhim rol o'ynashini aniqlamoqda. RNK (ribonuklein kislota) aminokislotalardan oqsil

moddasining hosil bo'lishi sintezini ta'minlasa, DNK (dezoksirinobuklein kislota) strukturasi organizm nasliga o'tkazuvchi belgilari mavjud bo'lgan moddalar bor. Organizm faoliyati jarayonida sodir bo'ladigan juda ko'p reaksiyalarning tartibli va kelishgan holatdagi harakatini ta'minlovchi modda - maxsus oqsil moddalarning katalizatorlari fermentlari ta'siri bo'lishi aniqlandi.

DNK molekulasiga ta'sir qiluvchi oddiy oqsil modda - insulinning sun'iy sintez usuli bilan olinishi, nuklein kislotalari qator oqsil moddalar ximiyaviy strukturasi aniqlanishi fanni yerda hayotning paydo bo'lishi sirlarini to'laroq ochishga tobora yaqinlashtirmoqda.

Inson uchun dunyo o'zicha, tabiiy tarzda mavjudligi bilan emas, balki insoniyat faoliyatiga bo'lgan munosabati bilan ahamiyatlidir. Ya'ni inson faoliyati uning tabiatga va boshqa insonlarga bo'lgan munosabatiga uning o'ziga xos xususiyatlari va ijtimoiy borliq xarakteriga bog'liqdir.

Fan bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylangandan so'ng insonning faqat turmush tarziga emas, balki uning ongiga, dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Ijtimoiy faoliyatda sodir bo'layotgan siljishlar ijtimoiy va tabiiy-ilmiy bilimlarni o'zaro aloqadorligini muhokama qilishga olib kelmoqda. Tashqi olamning mavjudligi va rivojlanishiga insoniyat faoliyati ta'sirini ortib borishi bilan ko'pchilik olimlar fanda umumnazariy yo'nalish ishlab chiqishga harakat qilmoqdalar. Bu izlanish fizika, matematika, biologiyaga asoslanmagan yangi fan - ekologiyani keltirib chiqardi. Bu yangi fan sohasi tabiat va jamiyatga qarashlardagi yirik o'zgarishlarni o'z ichiga oluvchi insoniyat faoliyatini, borliq- obyektning bir butun faoliyatini bilishni o'z ichiga oladi.

Yunon faylasufi Aniksamander (mil.av. 610—546) ilk marotaba yagona shaklsiz, bolinmas va chegarasiz mohiyatga ega «aperon» tushunchasini muomalaga kiritdi. Ta'rif va tavsifdan xoli ushbu tushunchani o'z navbatida, mutlaq qudrat egasi va sabablarning sababchisi deya baholangan «aperon» yagona iloh bilan tenglashtirilgan.

Hind faylasuflari xuddi shu shakl va vaqtda Upanishadlarda Brahmanni mutliq qudratli, barcha narsani yaratgan, tavsifdan xoli deb hisoblab, uni iloh darajasiga ko'targanlar. Ayni shu paytda, Xitoyda ilk daochilik faylasuflari barcha juftliklarni (In va Yan) yaratgan va o'ziga qaytaruvchi ta'rifdan xoli sinoat «dao» g'oyasini ilgari sur dilar.

Platon (mil.av. 427—347)ning mashhur shogirdi Aristotel (384—322) qanday qilib zolim solihga aylanishi haqida gapirib, bu holatni inson o'z ojizligini anglashi bilan bog'laydi.

Aristotel ilk marotaba «metafizika» tushunchasini qo'llagan. Unga «birinchi muallim» nomi berilishiga sabab bolgan «Fizika» asarida «metafizika», Aristotel ta'biri bilan aytganda «birinchi falsafa» haqida so'z borgan. Aristotel qarashidagi

«birinchi falsafa» yoki «metafizika» quyidagi tarkibiy qismlarni qamrab olgan: ontologiya (mavjudlikni o'rganish), teologiya (xudo, xudolar yoki ilohiyatni o'rganish), aniq bilimlar (ya'ni, dunyo haqidagi aniq yoki ziddiyatsiz g'oyalarni o'rganish).

Ruhiy iztiroblardan xalos bo'lishda diniy uydirmalar va xurofotlarni yo'q qilish muhim o'rin egallashi kerak. Epikur bu mavzuga ko'plab ajoyib satrlarni bag'ishlagan. Uning hikmatlaridan birida shunday deyiladi: "Tushlar ilohiy tabiatga va moddiy kuchga ega emas". Boshqa bir asarida esa u shunday deydi: "Agar xudo odamlarning iltijolariga quloq solganida, tez orada barcha odamlar bir- birlariga ko'p yomonlik tilab, halok bo'lgan bo'lardi". U insonning taqdiri ustidan taqdir hukmronligini rad etadi. Uning ta'kidlashicha, xudolar emas, balki ehtiyoj va tajriba odamlarga turli hunarlarni o'rgatgan va turli kashfiyotlar manbai bo'lib xizmat qilgan. Garchi Epikur ta'limotida odamlarga hech qanday aloqasi bo'lmagan qandaydir baxtli xudolarning mavjudligi e'tirof etilgan ayrim o'rinlar uchrasa-da, umuman olganda, uning ta'limoti qadimgi Yunoniston ateistik tafakkurining yorqin namunasi bo'lib qoladi.

Antik davrning eng buyuk dahriysi Lukretsiy o'zining "Narsalarning tabiati haqida" nomli poemasida shunday ta'kidlagan edi:

O'sha davrda, hammaning ko'z o'ngida, insonlar hayoti yer yuzida dinning og'ir zulmi ostida xunuk tarzda sudralib borardi... Ellinlardan birinchi bo'lib, yolg'iz o'zi, unga qarshi o'lim nigohini qaratishga va unga qarshi chiqishga jur'at etdi. Uni na xudolar haqidagi mish-mishlar, na chaqmoqlar, na osmonning dahshatli gumburlashi qo'rqita olardi...

Marks va Engels "Nemis ideologiyasi" asarida Epikur faoliyatiga ateizm va din o'rtasidagi kurash tarixi nuqtayi nazaridan yanada yuksak baho berganlar. Ularning yozishicha, "Epikur qadimgi zamonning haqiqiy radikal ma'rifatparvari edi, u antik dinga ochiqdan-ochiq hujum qilgan va rimliklarning ateizmi undan boshlanib ketgan... Shuning uchun ham Lukretsiy Epikurni birinchi bo'lib xudolarni ag'darib tashlagan va dinni poymol qilgan qahramon sifatida ulug'lagan, shuning uchun ham cherkovning barcha otalari, Plutarxdan to Lyutergacha, Epikurni eng namunali xudosiz faylasuf deb bilishgan, uni cho'chqa deb atashgan; shu sababli Kliment Aleksandriyskiy, Pavel falsafaga qarshi kurashganda, u faqat epikurcha falsafani nazarda tutadi, deb aytgan."

2.4. Uyg'onish davri G'arbiy Yevropa falsafasida din falsafasi talqinlari.

G'arb falsafasi bir qator xususiyatlarga ega bo'lib, ularni faqat tarixiy bosqichlarni taqqoslash orqali tushunish mumkin. G'arb mumtoz falsafasi tabiat va jamiyatni oqilona o'zgartirish maqsadida ularni bilish talabini ilgari surdi. Bunda ko'pchilik mutafakkirlar bilishning hammabopligi va har qanday odam haqiqatga

erishishi mumkinligi haqidagi g'oyadan kelib chiqdilar. Bunday gnoseologik "demokratizm" "optimizm" bilan to'ldirildi.

Tabiat va jamiyat qonunlarini anglash asosida ularni boshqarish mumkin deb hisoblanardi. Bu, avvalo, fan yordamida insoniyatning moddiy farovonligiga erishish hamda maqbul ijtimoiy tuzum o'rnatish orqali insonni, uning barcha ma'naviy va jismoniy qobiliyatlarini yuksak darajada rivojlantirishni nazarda tutardi. Olimlarning inson aqlining kuchiga va ijtimoiy taraqqiyotning muqarrarligiga bo'lgan mustahkam ishonchiga birinchi zarbani 1879 yildagi Fransiya inqilobi berdi. "Aql tamoyillari"ga asoslangan, "aql"ni ilohiylashtirgan, o'z siyosatining negiziga rasman "insoniyat daholari" ta'limotini qo'ygan jamiyat amalda ham aqlsiz, ham g'ayriinsoniy ekanligi ma'lum bo'ldi.

Terror, o'n minglab begunoh qurbonlar olib kelgan fuqarolar urushi ko'plab faylasuflarni aql va fanning haqiqiy imkoniyatlari haqida chuqur o'ylanishga majbur qildi. Lion yaqinidagi charm fabrikalaridan birida (tarixchi T. Karleylning ta'kidlashicha) o'sha davrdagi eng ilg'or texnologiya yordamida aksilinqilobchi erkaklarning terisidan qo'lqoplar tayyorlanardi. Ayollar terisi nozikroq bo'lgani uchun bu buyumlarga yaramasdi va mahsulotni bezashga ishlatilardi. Yevropada va Amerikadagi keyingi voqealar (Napoleon urushlari, to'ntarishlar, 1848 yil inqilobi) axloqni yaxshilash va ijtimoiy uyg'unlikni o'rnatishda ma'rifatning ahamiyatiga shubha tug'dirdi. Fan esa 1914 yildagi Birinchi jahon urushida o'zining "vahshiy basharasi"ni ko'rsatdi, uni insoniyat va uning madaniyatini ommaviy yo'q qilishda gaz hujumlari va tinch shaharlarni bombardimon qilishda qo'llash mumkinligini namoyon etdi. XIX asr oxiridagi eng zukko mutafakkirlar klassik falsafa g'oyalari tantana qilayotgandek tuyulgan bir paytda to'satdan tarixiy taraqqiyotning shubhaliligi, haqiqatning nisbiyligini, tarixning va yevropalik inson ruhiyatining irratsionalligi haqida gapira boshlagani ajablanarli emas.

Klassik falsafaning yemirilishi Artur Shopengauer, Fridrix Nitsshe va ularning izdoshlari ta'limotlarida sodir bo'ldi. Bu mashhur faylasuflar bilish va haqiqatga erishish jarayoni hammaga ham nasib etavermasligini, dunyo mutlaqo ratsional yagona tizim emasligini, fanlar taraqqiyoti insoniyat uchun dahshatli oqibatlariga olib kelganligini ko'rsatib berdilar. Tarix ko'proq irratsional, bilish esa aristokratik va afsonalar bilan to'yingan. Keng qamrovli dunyoqarashni yaratishga urinish inson borlig'ining o'ta individuallashuvi, uning atomlashuvi fonida kulgili ko'rinadi. Inson muammosi ilgari ko'rilmagan tomondan namoyon bo'ldi. Bir tomondan, odamni bir xillashtirish, "o'rtachalashtirish," dunyoda "olomonning odami"ning shakllanishi va tarqalishi, boshqa tomondan esa, yolg'izlik, umidsizlik va odamning dunyo va jamiyat oldidagi chorasizligi individualizmning chegarasi sifatida namoyon bo'ldi. Shopengauer, Nitsshe, Kerkegordayoq biz G'arb falsafasining keyingi bosqichi motivlarini topamiz, bu motivlar XX asrning 20

yillaridan boshlab unda ustunlik qilib kelmoqda. Agar G'arbdagi zamonaviy falsafiy tafakkurning asosiy tendensiyalarini qisqacha ta'riflaydigan bo'lsak, stsientizm, antropologizm va mistik-diniy falsafa asoslariga qaytishni ta'kidlash lozim.

XX asrda eski "klassik" falsafiy tizim bilan muvaffaqiyatli raqobatlashadigan bir qator dadil va yangi g'oyalar ilgari surildi. Birinchidan, bu alohida inson hayotini o'rganish va uni tahlil qilishning muhimligi, individ hayotini o'rganishning katta insoniy jamoalar (sinflar, xalqlar, millatlar, etnoslar va boshqalar)ni tadqiq qilishdan ustunligi g'oyasidir.

Ikkinchidan, bu tabiat va jamiyatni hamda o'zini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan erkin va oqil inson g'oyasidan iqtisodiyot, siyosat, din va boshqalar tomonidan qat'iy belgilangan insonga tomon harakatdir. Ma'lum bo'lishicha, insonda nafaqat aql va ong, balki intuitsiya bilan birgalikda zamonaviy antropologiyaning markaziga aylanadigan ongsizlik ham mavjud ekan.

Uchinchidan, alohida inson ongi va tafakkuri va (eng muhimi) ijtimoiy ong endi mustaqil tuzilma sifatida qabul qilinmaydi. Aksincha, ular davlatlarning turli kuchlari, partiyalar, nufuzli shaxslar va hatto irratsional kuchlar - masonlar, sehrgarlar, maxfiy ordenlar, partiyalar va shu kabilar tomonidan manipulyatsiya obyektiga aylanayotganligi ta'kidlanmoqda.

To'rtinchidan, inson bilimining o'zaro kesishmaydigan ikki yo'nalishi - ilmiy va falsafiy bilimlar g'oyasi faol ilgari surilmoqda, ularning yakuniy natijasi "ilmiy haqiqat" va "falsafiy haqiqat"dir. Shunga ko'ra, "klassik" G'arb falsafasining optimistik qarashlari "texnotron" "postindustrial" jamiyat g'oyalarida davom etmoqda. Ammo fanning antigumanistik mohiyati haqidagi g'oyalar yanada katta ahamiyat kasb etmoqda, chunki bu yadroviy portlash oqibatida dunyoning jismonan halok bo'lishiga yoki zamonaviy elektron texnika vositalari bilan ongni boshqarish va ulkan odamlar ommasini to'liq nazorat qilish orqali uning tanazzuliga olib kelishi mumkin.

Dunyoning tamomila yangi falsafiy manzaralari va tafakkur uslublari paydo bo'lmoqda; masalan, zamonaviy fan va madaniyatni belgilaydigan ijtimoiy-ekologik tafakkur turi va dunyo manzarasi. XX asrning 50 yillari o'rtalaridan boshlab shiddatli ilmiy-texnika inqilobi bilan bog'liq holda insoniyat taraqqiyoti muammolari jahon miqyosida o'rganila boshlandi. Ilmiy munozaralarning boshida turli ilmiy birlashmalar turardi, ulardan eng ko'zga ko'ringani Aurelio Pechchei boshchiligidagi "Rim klubi" edi. Insoniyat kelajagi uchun xavotir olimlarni uchta asosiy savolni ko'tarishga undadi: inson va tabiat o'rtasida halokatli ziddiyat yuzaga keladimi? Agar shunday bo'lsa, bu qarama-qarshilik ilmiy-texnika taraqqiyotining mohiyatidan kelib chiqadi, deb aytish mumkinmi? Va nihoyat, tabiat va insoniyat halokatini to'xtatish mumkinmi va qanday yo'l bilan?

Qo'yilgan savollarga berilgan turli javoblar va turlicha asoslashlarga qaramay, "yangi insonparvarlik"ning yangi ma'naviy pozitsiyasi va dunyoning yangi manzarasining asosiy xususiyatlari quyidagicha: kichik kattaga qarshi, asos markazga qarshi, o'zini o'zi aniqlash tashqaridan aniqlanishga qarshi, tabiiy sun'iyga qarshi, hunarmandchilik sanoatga qarshi, qishloq shaharga qarshi, biologik kimyoviyga qarshi, yog'och va tosh beton, plastmassa va kimyoviy materiallarga qarshi, iste'molni cheklash iste'molga qarshi, tejamkorlik isrofgarchilikka qarshi, yumshoqlik qattqlikka qarshi. Ko'rib turganimizdek, dunyoning yangi manzarasi tarix markaziga shaxssiz kuchlarni emas, balki insonni qo'ydi. Insonning madaniy rivojlanishi jamiyatning energetik va texnik imkoniyatlaridan orqada qoldi. Yechim madaniyatni rivojlantirish va insonning yangi fazilatlarini shakllantirishda ko'rinadi. Bu yangi fazilatlar (yangi insonparvarlik asosi) tafakkurning globalligi, adolatga muhabbat va zo'ravonlikka nafratni o'z ichiga oladi.

G'arb dunyosida neotomizm va personalizm eng katta ta'sirga ega. Neotomizmning nazariy asosi Foma Akvinskiy ta'limotidir. Neotomizmning asosiy vakillari J. Mariten, E. Jilson, D. Merse, I. Boxenskiy, G. Vetter va boshqalardir. Neotomizmning jonlanishi quyidagilar bilan bog'liq:

- jamiyatning ijtimoiy larzalariga cherkov ma'naviy vositalarni qarama-qarshi qo'ygani;

- cherkovning e'tiqod va aql uyg'unligi tamoyilini tasdiqlash asosida tabiiy fanlardagi inqilobga moslashishga intilishi. Neotomizm ta'limotiga ko'ra, bilishning ikki manbai mavjud: ilohiy vahiy orqali e'tiqod bilan bilish va inson aqli vositasida egallangan bilimlar. Aqlsiz e'tiqod ko'r-ko'rona ibodatga, e'tiqodsiz aql esa manmanlik g'ururiga aylanadi. Aql e'tiqodga bo'ysunadi. Aql e'tiqod sofligini nazariy jihatdan qo'riqlaydi, uni mantiqiy dalillar yordamida kufr va zalolatdan himoya qiladi. 1914 yilda "24 tomistik tezis" nashr etildi, unda katolik falsafasining ontologiya, kosmologiya, antropologiya va teoditseya ("xudoni oqlash") bo'yicha asosiy qoidalari shakllantirildi. Dunyoning birligi uning borlig'ida, borliqning manbai esa Xudodir. Xudo dunyoni yaratib, unda o'z borlig'ining izlarini tabiat obyektlarida qoldirgan, ularga qarab Xudoning mavjudligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Bunday xulosa uchun asos - bir- biridan farq qiluvchi barcha narsalarning o'xshashligi, butun borliq tuzilishining yagona rejasi haqidagi guvohlikdir. Tomistik ontologiyaga ko'ra, dunyoning moddiy asosini harakatga va ichki faollikka qodir bo'lmagan moddiy, inert va qotib qolgan massa tashkil etadi; u faqat amalga oshishini kutayotgan imkoniyatdir. Kosmogenez barcha mavjud narsalarning potensiyadan aktga, imkoniyatlarni his etishning quyi darajalaridan yuqori darajalariga o'tish jarayonini ifodalaydi. Inson ilohiy ijod mahsuli, moddiy borliqdagi so'nggi ruhdur. Ruh

tanaga nisbatan shakl beruvchi tamoyil bo'lib, shaxsning asosi sifatida namoyon bo'ladi. Inson qalbining qobiliyatlari quyidagilardan iborat:

bilish

iroda erkinligi

cherkovning e'tiqod va aql uyg'unligi tamoyilini tasdiqlash asosida tabiiy fanlardagi inqilobga moslashishga intilishi.

Bilimlar cho'qqisini ilohiyot tashkil etadi, o'rtasida falsafa joylashgan, qolgan fanlar esa piramidaning asosini tashkil qiladi. Neotomistlar bilishning uch turini farqlaydilar: hissiy (yakkalikni anglaydi), aqliy (umumiyni anglaydi) va ilohiy. Iroda erkinligi inson oldiga dunyoviy va Injil qadriyatlari o'rtasida tanlash zaruratini qo'yadi. XX asr o'rtalarida tomistik falsafa o'z nazariy asoslarini zamonaviylashtirishga majbur bo'ldi. Ba'zi ilmiy g'oyalarni, xususan, Ch. Darvinning evolyutsion nazariyasini xristianlashtirish uchun urinish bo'ldi. Diniy modernizmning eng yirik vakillaridan biri Teyyar de Sharden (1881-1955) hisoblanadi. Uning konsepsiyasi asosida evolyutsiya tamoyili yotadi. Koinot kosmik rivojlanish jarayonini ifodalaydi. Birinchi bosqich - "hayotgacha," ikkinchi bosqich - "hayot" (biosfera), uchinchi bosqich - "tafakkur" (noosfera). Evolyutsiyaning maqsadi va chegarasi - Xudo (harakatlantiruvchi va yo'naltiruvchi kuch), "Omega nuqtasi" dir.

Evolyutsiyaning kuchi tabiiy tanlanish emas, balki ichki ma'naviy kuchlarning ta'siridir. Ideal - dunyoga faol munosabatda bo'lish, bunyodkorlik mehnati, yovuzlik ko'rinishlariga qarshi kurashishdir.

Sharden bir qator dialektik qoidalarni shakllantirdi: umumiy bog'liqlik tamoyili, voqelik hodisalari va narsalarining o'zaro bog'liqligi, rivojlanish jarayonlarining sakrashesimonligi, yangilikning yengib bo'lmasligi. Uning tizimida ilmiy dunyoqarash elementlari va insonparvarlik g'oyalari muhim o'rin egallaydi.

Zamonaviylashtirilgan tomizmda Xudo haqidagi ta'limot inson hayotining asoslari va mazmuni haqidagi ta'limot bilan to'ldiriladi va o'zgartiriladi. Jamiyatning utopik manzarasi chiziladi, unda inson hayotining barcha sohalari diniy e'tiqod bilan muqaddaslashtiriladi. Agar an'anaviy tomistika xudojo'ylikka yo'naltirilgan bo'lsa, zamonaviy diniy mualliflar insonning o'ziga xos "men"ni izlashni birinchi o'ringa qo'yadilar. Yovuzlik odamlarning yuqoridan berilgan erkinlikdan noto'g'ri foydalanishidan kelib chiqadi. Yovuzlikka qarshi kurash ijtimoiy-siyosiy sohadan axloq sohasiga ko'chiriladi va insonning axloqiy kamoloti faqat diniy asoslarda amalga oshirilishi mumkin, deb hisoblanadi. Ma'naviy qadriyatlar moddiy qadriyatlardan ustun qo'yiladi. Tomizmni insonparvarlik nuqtayi nazaridan zamonaviylashtirish yo'nalishida XIX-XX asrlar chegarasida AQSHda (E. Braytmen, R. Flyuellig) va Fransiyada (E. Mune, J. Lakrua)

personalizm paydo bo'ldi. Uning dunyoqarash yo'nalishi dinni ba'zi insonparvarlik qadriyatlari bilan murosaga keltirishdir.

Personalizm falsafasining boshlang'ich nuqtasi - o'zini erkinlikda, shaxsning irratsional ijodiy tashabbuskorligida namoyon etuvchi, obyektiv voqelikning mavjudligi va ma'nosini belgilovchi o'z-o'zini anglash qobiliyatiga ega bo'lgan inson individualligi hisoblanadi.

Shaxsiy "men" boshqa "men"lar bilan uzviy bog'liq, biroq muloqot tabiatan ijtimoiy emas, balki diniydir. Insonning boshqa odamlar bilan birligini anglashi insonning Xudo bilan azaliy aloqasi timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Asosiy vazifa - shaxsning ma'naviy kamol topishiga ko'maklashishdir.

Falsafa va din. Din - mutlaq, umumiy ruhiy asos bo'lmish Xudoning mavjudligiga ishonch; g'ayritabiiy narsalarga e'tiqod; ishonchga asoslangan qoidalar tizimi. Mifologiya kabi, din ham tasavvur va hissiyotlarga murojaat qiladi, biroq mifdan farqli o'laroq, din dunyoviy va ilohiy narsalarni aralashtirib yubormaydi, balki ularni chuqur va qaytarib bo'lmaydigan tarzda ikki qarama-qarshi qutbga ajratadi. Yaratuvchi qudratli kuch - Xudo tabiatdan ustun va undan tashqarida turadi. Inson Xudoning borligini vahiy sifatida his etadi.

O'xshashliklar: har ikkala bilim turi ham mutlaq asosni anglashga qaratilgan; maqsad - haqiqatga intilish, garchi mohiyatan turlicha bo'lsa-da.

Farqlar: din - ommaviy ong, falsafa - nazariy; din isbotlash va asoslashni talab qilmaydi; din g'ayritabiiy dunyoga, falsafa esa voqelikka yo'naltirilgan; din ilmiy bilimga ehtiyotkorona salbiy munosabatda bo'lgan, falsafa esa doimo unga tayangan; din konseptual, vaqtdan tashqari, falsafa esa "tarix in'ikosi"; dinda inson passiv mavjudot, falsafada esa faol biluvchi subyekt; diniy bilim ishonch va aqidaga, falsafiy bilim esa tajriba, aql va tafakkurga asoslanadi; diniy bilim o'zgarmas, jamoaviy, shu bois falsafada shaxsiylashtirish ustunlik qiladi, bu erkin, ochiq bilimlar tizimidir.

Falsafa diniy bilimlarni ham o'z ichiga oladi; din esa aqliy bilim sifatidagi falsafaga va tushuntiruvchi fan sifatidagi ilmga ham salbiy munosabat bildiradi.

Falsafa va dunyoqarash. Falsafa dunyoqarashning nazariy asosini yoki uning nazariy yadrosini tashkil etadi. Uning atrofida hayotiy donishmandlikning umumlashgan kundalik qarashlaridan iborat o'ziga xos ma'naviy bulut shakllangan bo'lib, bu dunyoqarashning hayotiy muhim darajasini tashkil etadi. Biroq dunyoqarashning oliy darajasi ham mavjud - u fan va san'at yutuqlarini umumlashtirish, diniy qarashlar va tajribaning asosiy tamoyillari, shuningdek, jamiyat axloqiy hayotining eng nozik sohalarini o'z ichiga oladi.

Umuman olganda, dunyoqarashni quyidagicha ta'riflash mumkin edi: bu insonning (va jamiyatning) umuman dunyoga, undagi o'z o'rniga bo'lgan qarashlarining umumlashtirilgan tizimi, insonning o'z hayoti va faoliyati, insoniyat

taqdirining ma'nosini tushunishi va baholashi; odamlarning umumlashtirilgan ilmiy, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, estetik qadriyat yo'nalishlari, e'tiqodlari, ishonchlari va ideallari majmui. Ruh va materiya nisbati masalasi qanday hal etilishiga qarab, dunyoqarash idealistik yoki materialistik, diniy yoki ateistik bo'lishi mumkin. Materializm substansiya, borliqning mohiyat asosi deb materiyani e'tirof etuvchi falsafiy qarashdir. Materializmga ko'ra, dunyo harakatlanuvchi materiyadir.

Ma'naviy ibtido, ong esa yuksak darajada tashkil topgan materiya - miyaning xususiyatidir. Idealizm falsafiy dunyoqarash bo'lib, unga ko'ra, haqiqiy borliq materiyaga emas, balki ruhiy ibtidoga: aqlga, irodaga tegishli. A.G.Spirkin moddiylik va ma'naviylik azaldan yagona mavjudot ekanligidan kelib chiqadi. Bu tamoyilsiz biz borliqning ma'nosini, uning regulativ tamoyillarini, olamdagi obyektiv maqsadga muvofiqlik va uyg'unlikni tushuna olmaymiz. Faqat materializm doirasida biz, umuman olganda, universumda kim hamma narsani donolik bilan shakllantiradi va tartibga soluvchi funksiyani amalga oshiradi, degan savolga javob bera olmaymiz.

Materializm dunyodagi obyektiv maqsadga muvofiqlikni tan olish bilan mos kelmaydi va bu borliqdagi inkor etib bo'lmaydigan faktidir. Axloqiy-psixologik nuqtayi nazardan dunyoqarash optimistik yoki pessimistik bo'lishi mumkin. Muloqot amaliyotida, adabiyotda dunyoqarash tushunchasi torroq ma'noda ham ishlatiladi, masalan, "falsafiy dunyoqarash," "siyosiy dunyoqarash" yoki "badiiy dunyoqarash" yoki yanada torroq ma'noda - "tibbiy dunyoqarash," "jismoniy dunyoqarash" va hokazo deb aytiladi. Falsafa va dunyoqarashning o'zaro nisbatini quyidagicha ham tavsiflash mumkin: "dunyoqarash" tushunchasi "falsafa" tushunchasidan kengroqdir.

Falsafa - bu ijtimoiy va individual ongning shunday shakli, u doimiy ravishda nazariy jihatdan asoslanadi, oddiy dunyoqarashdan ko'ra ko'proq ilmiylik darajasiga ega, aytaylik, ba'zan hatto yozishni ham, o'qishni ham bilmaydigan odamda mavjud bo'lgan sog'lom fikrning hayotiy darajasida. Dunyoqarashda inson ma'naviyatining yaxlitligi o'z yakunini topadi. Falsafa yagona maqsadga yo'naltirilgan dunyoqarash sifatida nafaqat har bir fikrlovchi insonning, balki butun insoniyatning ishi bo'lib, u alohida inson singari hech qachon faqat sof mantiqiy hukmlar bilan yashamagan va yashay olmaydi, balki o'zining ma'naviy hayotini uning xilma-xil lahzalarining butun rang-barang to'liqligi va yaxlitligida amalga oshiradi.

Dunyoqarash qadriyatli mo'ljallar, ideallar, e'tiqod va ishonchlar tizimi, inson va jamiyatning turmush tarzi (dunyoqarashning ma'naviy mohiyatini ro'yobga chiqarish shakli sifatida) tarzida mavjud bo'ladi. Bularning barchasi uzviy birlikda - axir biz insonning dunyoqarashi haqida uning ishlariga qarab hukm

chiqaramiz. Falsafa va dunyoqarash nisbatining yakuniy ta'rifini shunday ifodalash mumkin edi: falsafa inson va jamiyat dunyoqarashi tarkibidagi asosiy g'oyalar tizimidir.

Shunday qilib, yuqorida bayon qilinganlarga tayanib, bir qator qisqa xulosalar chiqaramiz. Yuqorida ta'kidlanganidek, ijtimoiy ong tarkibida falsafa alohida o'rin tutadi. Uning barcha shakllari bilan bog'liq. Falsafa va dinning o'zaro nisbati masalasi muhim ahamiyatga ega.

Din, falsafa singari, insonning voqelikni idrok etishi va unga bo'lgan munosabatini anglashning eng muhim shakllaridan biridir; g'ayritabiiy, tushunib bo'lmaydigan narsalarga ishonishga asoslangan o'ziga xos dunyoqarash va dunyoni his qilish inson aqli tomonidan tushuniladi. Din yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi murakkab va ziddiyatli munosabatlarda inson munosabatlari va xatti-harakatlariga baho berishga intiladi. U xilma-xil voqelikni o'zlashtirishning samarali shakli sifatida e'tiqodga murojaat qiladi. Diniy mushohadalarning o'zagi insoniy va ilohiy, dunyoviy va samoviy sohalardir. Dunyoni falsafiy anglash mifologik va diniy anglashdan ancha keyin boshlanadi. Falsafiy tadqiqotlarda eng muhimi "inson - dunyo" munosabati bo'lib, u ontologik, nazariy-kognitiv, qadriyatli, faoliyatli jihatlarida ko'rib chiqiladi.

Mazkur muammoning tarixiy bosqichlari ajratib ko'rsatilgan. Antik davr diniy va falsafiy dunyoqarashning, voqealar dunyosida sodir bo'layotgan hodisalarning chambarchas bog'liqligi bilan ajralib turadi. O'rta asr falsafasi - xristianlik va majusiylik sintezi muammosi, e'tiqod va aql nisbati muammosi, "ilohiyot xizmatkori falsafasi," nominalistlar va realistlar bahsi. Falsafaning ilohiyotdan ajralmasligi, hamma narsa cherkov hukmronligiga bo'ysundirilgan.

Uyg'onish davrida panteistik g'oyalarning shakllanishi, tabiiy din va aql dinining kurtaklari, o'rta asr sxolastikasini tanqid qilishga urinishlar sodir bo'ladi. Din va falsafa o'rtasidagi munosabatlarda sezilarli o'zgarishlar Yangi davrda sodir bo'lib, u xronologik jihatdan XVI asr oxiridan XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davr falsafaning mustaqil yashash uchun makon hozirlashi bilan boshlanib, dinning roli jiddiy zaiflashishi, inson aqli va jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayoti tajribasiga tayanuvchi dunyoviy tushunchalar hukmronligi bilan yakunlanadi.

Nazorat savollari:

1. Dinning ijtimoiy hayotdagi o'rni va ahamiyati qanday?
2. Falsafada dinning vazifalariga oid asosiy muammolar va qarashlar qanday?
3. Antik dunyo olimlari dinning mohiyatini qanday tushunishgan?
4. Din va axloqning o'zaro aloqasi haqida antik olimlar qanday qarashlarga ega edi?
5. Uyg'onish davrida G'arbiy Yevropa falsafasida din qanday talqin etilgan?

3-mavzu: Teologiya haqida tushuncha. (2 soat)

Reja:

- 3.1. Teologik yoʻnalishning falsafiy asoslari.
- 3.2. Teologiya falsafasiga doir qarashlar.
- 3.3. Falsafiy teologiyaning asosiy oqimlari. Teizm.
- 3.4. Ateizm va uning talqinlari. Deizm va panteizmning falsafiy muammolari.

3.1. Teologik yoʻnalishning falsafiy asoslari.

Teologiya (yunoncha Theos - Xudo va logos - soʻz; ilohiyot, Xudo haqidagi taʼlimot) - a) diniy maʼnoda: imon bilan yoritilgan aql orqali ilohiy vahiy haqiqatlarini metodologik ishlab chiqish (J.F.Van Akeren); diniy jamoa hayoti va tafakkuri ustidan tanqidiy mulohaza yuritish; b) ateistik maʼnoda: mutlaq borliq haqidagi diniy taʼlimotni oqilona va tizimli tarzda bayon etish, sharhlash va himoya qilish, shuningdek, dindorlar va ruhoniylar hayotining qoida va meʼyorlarini tegishli ravishda asoslash.

Teologiyaning qadimiy tushunchasi. Teologiya predmeti haqidagi bahs-munozara 2500 yildan buyon davom etib kelmoqda. Qadimgi Yunonistonda «teologiya» atamasi dastlab Olimp xudolari haqidagi afsonaviy hikoyalarni anglatgan. Orfey, Gesiod, Gomer kabi shoirlar, shuningdek, Delfidagi koinlar va ayrim notiqalar teologlar deb atalgan. Biroq, xudolar haqidagi afsonaviy tasavvurlar tanqidiy jihatdan qayta koʻrib chiqilgani sayin teologiya tushunchasi ham asta-sekin oʻzgarib borgan.

Aslida bu atamani gʻoyaviy muomalaga kiritgan Platon teologiyani ilohiyot haqidagi mantiqiy mifologiya sifatida taʼriflagan. Uning fikricha, xudolar toʻgʻrisidagi mantiqan aniq rivoyatlar tarbiyaviy va siyosiy ahamiyatga ega. Arastu teologiyaga «birinchi falsafa» maqomini berdi. U Ilohiy Aqlni harakatsiz Birinchi Harakatlantiruvchi sifatida falsafiy talqin qilish insonlarga mifologik xurofotlarni yengishda yordam berishiga ishonardi. Teologiya tushunchasi xudolar haqidagi oqilona mif sifatida stoitsizm rivojlandi. Rim stoiklari teologiyani axloqiy- mistik, tabiat va siyosat bilan bogʻliq turlarga ajratdilar.

Teologiyaning xristiancha tushunchasi. Xristianlik teologiya tushunchasiga muhim oʻzgartirishlar kiritdi. Havoriylardan keyingi dastlabki yirik ilohiyotshunoslar muqaddas Iriney, Tertullian, Origen, muqaddas Avgustin, Rim papasi Grigoriy Buyuk va muqaddas Ioann Damashqiy edilar. Qadimgi cherkov ustozlari ilohiyotni Xudoning Kalomi - Muqaddas Kitob bilan tenglashtirdilar. Keyinchalik uning predmeti kengaytirildi, unga cherkov aqidalari tizimi ham kiritildi. Apologetlar xristian teologiyasining mutlaq ustunligini himoya qildilar va

boshqa har qanday ilohiyotni bid'at yoki xurofot sifatida fosh etdilar. Avgustin Avreliy vatanparvarlik ilohiyotini najot tarixi nuqtayi nazaridan umumlashtirdi.

XIII asr Yevropa sxolastikasi falsafani ilohiyotdan keskin ajratdi. O'sha davrda falsafa insonning yaratilgan dunyoga munosabatining dunyoviy jihatlarini muhokama qilishi, ilohiyot esa insonning samimiy xristianlik e'tiqodidan kelib chiqadigan ilohiy voqelikka bo'lgan nazariy munosabati bilan shug'ullanishi lozim, deb hisoblanardi. «Haqiqiy» e'tiqodni aqldan ustun qo'ygan cherkov falsafani faqat ilohiyotning xizmatkorisi sifatida ko'rardi (P.Damiani).

Shu bilan birga, klassik ilohiyot hech qachon fideizmga aylanmagan, chunki u ratsionalizm va mistitsizm o'rtasida muvozanatni saqlay olgan; ilohiyotchi-ratsionalistlar o'zlarining diniy tajribalarini tushuncha jihatidan oydinlashtirishga intilganlar, ilohiyotchi-mistiklar esa, aksincha, umumiy tushunchalar tizimida imon tajribasining chuqur mohiyatini ifodalab bo'lmasligini ko'rsatib berganlar.

Foma Akvinskiy Injilning vahiy qilingan ilohiyotini insonning aqliy qobiliyatiga asoslangan tabiiy ilohiyot bilan to'ldirdi. Tabiiy ilohiyot diniy haqiqatlarni Injildan keltirilgan iqtiboslar orqali emas, balki mantiqiy va daliliy asoslar yordamida (masalan, tabiatdagi barcha hodisalarning maqsadga muvofiqligiga ishora qilish orqali) tushuntiradi. Keyinchalik tabiiy ilohiyot nazariy va amaliy ilohiyot sohalariga bo'lindi.

Yangi davrda xristianlarning ilohiyotga munosabati kamroq an'anaviy tus oldi. Bu, birinchidan, pravoslavlik, katoliklik va protestantizm o'rtasidagi muloqot, ikkinchidan esa, G'arbning Sharq dunyo qarashlari va ma'naviy an'analari bilan yaqinroq tanishishi tufayli yuz berdi. Spinoza va Gerder dinlarni o'rganishning qiyosiy-tarixiy uslubiga asos soldilar. Bu usul tadqiqotchidan muqobil e'tiqodlarni mafkuraviy baholashni talab qilmaydi.

Liberal teologiya. Protestantizm insonning mutlaqlikka munosabati haqidagi nazariy mulohazalarning har qanday mantiqiy yo'l qo'yiladigan varianti sifatida keng talqin qilinadigan liberal teologiyani yaratdi; faqat taklif etilayotgan variant umuman biron-bir madaniy hamjamiyatning dunyoqarashiga mos kelishi muhimdir. Teologiya deganda faqat xristiancha nazariylashtirishni emas, balki har qanday monoteizmni (masalan, yahudiy yoki musulmon monoteizmini), ba'zan esa hatto diniy va ateistik panteizmni (induizm, daosizm, konfutsiychilik, buddaviylikdagi inson va mutlaqlik nisbati konsepsiyalarini) ham tushuna boshladilar.

Teologiyadagi liberalizmning birinchi bosqichi Xudoning immanentligi va shaxsning birlamchiligi, inson aqliga ishonish va inson tabiatini yaxshilash usullari haqidagi g'oyalarni muhokama qilishdan boshlandi (Dekart, Spinoza, Leybnis, Lökk va boshqalar).

Teologik liberalizmning ikkinchi bosqichida (u XVIII asr oxirigacha davom etdi) individlar diniy tajribalarining o'ziga xosligi mavzusiga alohida e'tibor qaratildi. Shaxsiy tajribalar plyuralizmi - dunyoni his qilish va ilohiy ma'nolar xilma-xilligining manbai. XVIII asr liberal paradigmasida subyektivlikka qiziqish, tarixiy-tanqidiy yondashuv, inson tabiatining o'zgaruvchanligi haqidagi tasavvur, dinning axloq bilan ziddiyatsiz sinteziga intilish uyg'unlashgan edi. Russo va Kant romantik liberalizmni asoslab berdilar, zamonaviy protestant teologiyasining otasi Shleyermaxer esa unga tugal tus berdi. Shleyermaxer aytganidek, bizning cheksizga shaxsiy qaramligimizni his qilishda biz Borliqning To'liqligini bevosita bilamiz.

Teologiyada liberalizmning uchinchi bosqichi (XIX asr o'rtalari - XX asr). XX asr) sanoat inqilobi, Ch.Darvinning tirik materiya evolyutsiyasi haqidagi ta'limoti, tarixiy voqealarning o'ziga xosligi g'oyasi (Xaksli, Spenser, Jeyms, Dyui, Trelch va boshqalar) bilan bog'laydilar. Ateistlarning xristianlik aqidalari va cherkov an'analarini tanqid qilishlariga quloq solib, yetakchi ilohiyotchilar o'z qarashlarini ilmiy dunyoqarash va dunyoviy madaniyat kontekstiga singdirishga harakat qildilar.

Xristian e'tiqodining teologik tahlili tobora ko'proq diniy tajribaning psixologik bahosi, diniy institutlar va urf-odatlarining sotsiologik tadqiqotlari, diniy qadriyatlarning falsafiy talqini bilan birga olib borilmoqda. 1920 yillardan so'ng Yevropa va AQSHda liberal ilohiyot g'oyalari neo-ortodoksal fundamentalistlar tomonidan hujumga uchradi. Ular protestantizmning an'anaviy tilini, Injilga bo'lgan ishonchni va xristosentrizmni qayta tiklashni talab qildilar.

XIX-XX asrlarda ateizm, skeptitsizm va agnostitsizm Yevropa va Rossiyada ommaviy hodisaga aylandi. Bu g'oyaviy oqimlar ilohiyotning zamonaviylashuvida, uning ko'plab maktablarga bo'linishida muhim rol o'ynadi. Xristianlikni materializm kategoriyalarida qayta ko'rib chiqib, ateistlar (masalan, Feyerbax, Marks, Freyd) dinni fanning dushmani deb e'lon qildilar, teologiyani muqaddaslikdan chiqarish va uni akademik maqomdan mahrum etishni talab qildilar. Bu borada ham ular muayyan yutuqlarga erishdilar. Biroq Bart, Otto, Xaydegger, Buber, Berdyayev, Tillix va boshqa atoqli mutafakkirlarning sa'y-harakatlari bilan ilohiyot baribir akademik doirada qoldi.

3.2. Teologiya falsafasiga doir qarashlar.

Teologiya tushunchasining turli ma'nolari. Shunday qilib, bugungi kunda teologiya so'zi turli ma'nolarda qo'llaniladi. Uning birinchi ma'nosi - me'yoriy teologiya, ya'ni Muqaddas Kitobning (Bibliya, Qur'on, Tavrot) o'zgarimas qoidalari to'plamidir. Me'yoriy teologiya Xudoning so'zidir, shuning uchun u dindoshlar orasida nihoyatda obro'lidir. Teologiyaning ikkinchi va eng odatiy

ma'nosi - derivativ (xulosaviy) teologiya bo'lib, u Muqaddas Kitob sharhlovchilarining mantiqiy asoslangan mulohazalari tizimini, Xudoning Kalomi haqidagi inson so'zini ifodalaydi. Uning g'oyaviy mazmuni hayotiy mavzu va muammolarning dolzarblashuviga qarab turlicha bo'ladi. To'laqonli derivativ teologiya faqat o'z Kalomini insonga yo'naltirgan shaxsiy Xudo haqidagi monoteistik ta'limot doirasida mumkin (Ibrohim dinlari). Ilohiyot kurtaklari monoteizm elementlari tarkib topgan hinduizm va buddizm oqimlarida ham rivojlanadi.

Birinchi navbatda va tor ma'noda derivativ reologiya deganda an'anaviy ravishda faqat xristian tizimli ilohiyotshunosligi tushuniladi. U qadimgi yunon mifologiyasi va falsafasiga borib taqaladi, ammo uning tili, asosiy usuli va tamoyillari xristian cherkovi otalari tomonidan berilgan. Patristika Xudo haqidagi ikki haqiqatni - inson aqli tomonidan uchlik haqidagi falsafiy mulohaza shaklida kashf etilgan quyi haqiqatni va oliy, ilohiy haqiqatni bo'ysundirdi. Xristian teologiyasining o'ziga xos e'tiqodiy xususiyati va mulohazaliligi uni xristian bo'lmagan ta'limotlarga ekstrapolyatsiya qilishni qiyinlashtiradi. Islomga kelsak, unda Bokira ma'buda, benuqson homila, Xudo-odam, Xudo-o'g'il, Uchlik va boshqalar kabi murakkab mavzular yo'q; islom kamroq aqliy, ko'proq huquqiy va boshqa amaliy masalalar bilan bog'liq. Shu ma'noda islom ilohiyoti xristian ilohiyotiga qaraganda nazariy jihatdan kamroq va oddiy dindorlar uchun tushunarliroqdir.

Keng va g'ayrioddiy ma'noda, derivativ teologiya ba'zan barcha diniy dunyoqarash tizimlariga rasman tatbiq etiladi. Bunday holatlarda, u yo dindorning shaxsiy e'tiqod asoslarini oqilona tushuntirishga urinishi, yoki har qanday konfessional guruhning o'z yaxlitligini anglashga va e'tiqod qoidalarini dunyoviy munosabatlar kontekstiga singdirishga intilishi sifatida tavsiflanadi. Shu nuqtayi nazardan, hatto qadimgi dinlar yoki ateistik buddizm teologiyasi haqida ham so'z yuritish mumkin.

Nihoyat, eng keng va neytral ma'noda, derivativ teologiya ba'zan insonning mutlaqlikka bo'lgan muqaddas-ruhiy munosabati haqidagi konfessiyadan tashqari mulohaza xususiyatiga ega bo'ladi. M.Myullerning «Kim faqat bitta dinni bilsa, u hech birini bilmaydi» degan hikmatiga asoslanib, zamonaviy konfessiyadan tashqari ilohiyotshunos turli dinlarni taqqoslaydi va e'tiqodlar xilma-xilligidan ma'lum bir diniy timsolni izlaydi. O'z maqsadlariga ko'ra, konfessiyadan tashqari teologiya dinning akademik falsafasi bilan uyg'unlashishga moil, ammo undan diniy muqaddaslik ruhi va ko'plab Muqaddas Kitoblardan iqtibos keltirish bilan farq qiladi. Qonun bo'yicha cherkov davlatdan, maktab esa cherkovdan ajratilgan ko'p konfessiyali mamlakatlarning oliy o'quv yurtlarida talabalarga aynan shunday teologiyani xolisona o'qitishni afzal ko'rishadi.

Derivativ teologiya normativ teologiyaga qaraganda kamroq nufuzga ega. Unga odatda diniy his-tuyg‘u bilan bog‘liq bo‘lgan diniy ta‘limotga mavhum-mantiqiy yondashuv xosdir. Uning xulosalari har qanday dindorga ma‘lum va tushunarli bo‘lsa-da, dindoshlar uchun mutlaqo majburiy emas. Diniy ta‘limotni nazariy jihatdan tushuntirayotgan ilohiyotshunosning xulosalarida uning individualligi muhrlangan. Derivativ teologiyalar ko‘p hollarda cherkovdan kelib chiqqan. Ular tegishli diniy an‘analar kelib chiqqan buyuk payg‘ambarlar merosiga nisbatan ikkilamchidir. Fizikaga o‘xshash yagona fan sifatida derivativ teologiya yo‘q; har qanday xulosaviy teologiya rivojlangan monoteizmning alohida turi ustiga quriladi va u yoki bu falsafiy konsepsiyani o‘ziga singdiradi.

Teologiyaning ikkiyoqlamaligi. Konfessiyaviy ilohiyotshunoslik diniy jamoa hayoti va tafakkurining tanqidiy in‘ikosi bo‘lib, u har doim qayta ko‘rib chiqilishi va tuzatilishi mumkin. Xulosaviy ilohiyotshunoslik ikki yoqlamadir, chunki u nazariy jihatdan muayyan din va dunyoviy falsafa o‘rtasidagi munosabatni bilvosita ifodalaydi. Bir tomondan, bunday teologiya uni ma‘naviy va psixologik jihatdan oziqlantiradigan va ilohiyotchi ko‘pincha konfessional aloqalar bilan bog‘langan e‘tiqodni mafkuraviy himoya qilish va oqilona asoslash vazifasini bajaradi. Boshqa tomondan, teolog nisbatan erkin falsafiy izlanishda bo‘ladi. U o‘ziga yaqin bo‘lgan zamondoshlarning kayfiyati va dunyoqarashiga mos keladigan ko‘plab falsafiy muqobillar orasidan mos keladigan konseptual vositalarni tanlaydi va qayta ko‘rib chiqadi.

Shu bilan birga, derivativ teologiya hozir inqirozni boshdan kechirmoqda va sxolastikadan, tomistik-aristotelcha tamoyillardan va Injil haqiqatlaridan mantiqiy xulosa chiqarishdan voz kecha boshladi. Avvalgi teologiya deduktiv, mavhum, statik, universal, hamma joyda va hamma vaqt qo‘llanilishi mumkin bo‘lishini istardi. Hozirgi teologiya sezilarli darajada empirik fanga aylanmoqda, tarixiy yondashuvga, intuitsiyaga tayanadi va Muqaddas Kitob va An‘analarda mavjud bo‘lgan ma‘lumotlarga e‘tibor qaratadi. Unda I.Kantning transsendental usuli (ilgari Vatikan tomonidan qoralangan) va falsafadagi «antropologik burilish» bilan bog‘liq ko‘plab yangi obrazlar, tushunchalar, so‘zlar paydo bo‘ldi.

Yangi metodologik asoslarni izlashda zamonaviy teologiya yerdagi hayotga ko‘proq e‘tibor qaratmoqda va rivojlanayotgan inson tushunchasidan Xudo tushunchasiga ko‘tarilmoqda. P.Tillix va D.Robinson izidan borib, protestant ilohiyotchilari tomonidan Xudo ko‘proq «balandlik» emas, balki «chuqurlik» sifatida tushunila boshlandi. Empirik teologiya dinning amaliy tomoni haqida fikr yuritadi. Diniy amaliyotning asosiy hodisasi shaxsning murojaatidir. Shuning uchun kanadalik katolik ilohiyotchisi B.Lonergan ilohiyotni, eng avvalo, shaxsning dinga murojaat qilish hodisasi haqidagi refleksiya orqali yangilashni taklif qildi. U murojaatni davom etayotgan jarayon sifatida, bir vaqtning o‘zida shaxsiy, ijtimoiy

va tarixiy, ya'ni jonli din bilan mos keladigan jarayon sifatida ko'rib chiqadi. Uning fikricha, teologiya bugungi kunda inson tabiati bilan emas, balki insoniyat tarixi bilan ko'proq qiziqishi kerak.

Teologiya nafaqat falsafa, balki Xudoning qiyofasini izlash ham bo'lganligi sababli, psixologik ma'noda, S.S.Averinsevning so'zlariga ko'ra, «shaxsiy, yetakchi, sevuvchi va g'azablangan Mutlaq bilan munosabatlardagi har qanday xato mutlaq xavf tug'diradi. <...> Bid'atga berilgan kishi mavhum fikriy xatoga yo'l qo'ymaydi, balki Xudo bilan o'zaro munosabatlarida oqibatlariga ko'ra cheksiz shaxsiy xatoga yo'l qo'yadi» (Averinsev S.S. Teologiya / / Filosofskaya ensiklopediya. T. 5. M., 1970. S. 201).

Xulosaviy teologiyaning vositachi ikkilanishi - ikki uchli tayoq. Teologiyaning falsafiy qutbga ega bo'lishi nafaqat ilohiyotchining erkin fikrlashini rag'batlantiradi va uning shaxsiy e'tiqodini aql vositasida ifodalash imkoniyatlarini ko'paytiradi, balki bid'at, o'zgacha fikrlash, an'anaviy e'tiqodni qayta ko'rib chiqish xavfini ham tug'diradi. Shuning uchun yosh dinlar mavhum ilohiyotga oshkora yoki yashirin taqiq qo'yish orqali revizionizmdan himoyalanaadi. Masalan, o'zining 150 yillik hayoti davomida monoteistik Vera Baxay o'z teologiyasini rivojlantirishga tayyorligini e'lon qildi. Konfessiyaviy teologiya, bir tomondan, ustav obro'siga bo'ysunadi va ruhoniyning buyurtmasini bajaradi, ikkinchi tomondan, cherkov cheklovlariga qarshi kurashishga harakat qiladi.

Ko'pincha muayyan falsafiy tizimga sodiqlik va unga qat'iy rioya qilish ilohiyotning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Masalan, XIII-XVII asrlarda Aristotel ta'limotining hukmronligi fan uchun ham, ilohiyot uchun ham ma'lum darajada zararli bo'lgan. Ilohiyot faqat falsafiy tizimlarning plyuralizmi va tajribaning xilma-xilligi fonida sezilarli darajada rivojlanadi. Xristianlik yoki islomni biron bir falsafaga moslashtirib bo'lmaydi. Yaxshi ilohiyotchi metafizikaga so'zsiz qo'shilmaydi, balki uni o'zgartiradi va o'z maqsadlari uchun moslashtiradi.

Teologiyaning qimmati. Eski Ahd payg'ambarlari ilohiyotida tarix tushunchasi paydo bo'ldi, Yangi Ahd ilohiyoti esa tarixiy jarayon tushunchasining qaror topishiga yordam berdi. Yevropa universitetlari va umumta'lim maktablari, ma'lumki, xristian cherkovi tomonidan vayron qilingan. Teologiya akademik fanlarni borliqning qirralari - tabiat, tarix, axloq va hokazolarga muvofiq mavzularga ajratdi. Yevropa falsafasining ko'pgina muammolari va kategoriyalari teologik mavzular ustida refleksiya natijasida vujudga kelgan. Falsafiy antropologiya xristianlikning inson haqidagi ta'limotidan kelib chiqqan. Axloq teologiyasidan dunyo munosabatlarining ikkita dunyoviy muqobili chiqarilgan: ulardan birida dunyoni asketik tarzda inkor etish va undan nafratlanish talabi, ikkinchisida esa dunyoni shaxsiy faol harakat bilan tasdiqlash talabi mavjud. Teologiya hech qachon to'xtamaydi, chunki M.Xaydegger ta'biri bilan aytganda,

inson «Xudoni kutish» bilan yashaydi. K.Bart, K.Yaspers va boshqa bir qator ilohiyotchi va faylasuflarning fikricha, mutlaq axloqiy qadriyatlar faqat mutlaqlik doirasida yaratilishi mumkin.

Teolog Xudo uni fikrlashga, soʻzlashga va guvohlik berishga majbur qilishiga ishonadi, dunyoviy faylasuf esa, odatda, oʻz dalillarini vaqtdan tashqari boʻlgan aniqlikka asoslaydi, bu aniqlik bilan qandaydir nomsiz aql ish koʻradi. Falsafa oʻzining ilohiyot ildizlaridan asta-sekin ozod boʻlib borsa-da, shunga qaramay, bugungi kungacha ilohiyotga nisbatan dialektik munosabatni saqlab qolmoqda. Doimiy oʻzgarib borayotgan dunyoda sekulyarlashgan insonning dunyoqarashiga yashirin teologik masalalarning (masalan, koinot tuzilishi, inson mohiyati, uning hayot mazmuni, ijtimoiy taraqqiyot haqidagi) taʼsirini isbotlash qiyin emas. Xudo haqida soʻzlovchi kishi ayni paytda inson va uning borligʻi toʻgʻrisida, shuningdek, dunyo, gunoh holatlari, tarixiy maqsadlarning belgilanishi haqida ham gapiradi. Bunday dunyoqarash hukmlaridan individlar xulq-atvorining va xalqlar oʻrtasidagi munosabatlarning amaliy ahamiyatga ega boʻlgan normalari kelib chiqadi.

Oʻrta asr Yevropasi diniy-teologik va ilmiy dunyoqarash oʻrtasidagi ziddiyatni deyarli bilmagan. Soʻngra XIV asrdan boshlab jamiyatda din va fan (koʻproq teologiya va materialistik falsafa) oʻrtasida qarama-qarshilik kuchaydi. XX asr oxiridan boshlab bu raqiblar yana tinch muloqot olib borishga ehtiyoj seza boshladilar. Fan qadimgi mifologiya va dinlardan dunyoning yaxlitligi, umumiy aloqadorlik, energiyaning saqlanishi, sababiyat, umumjahon tortishish kuchi, oʻzgarmaslik, simmetriya, soddalik, eng kam harakat, tartibning betartiblikdan paydo boʻlishi, entropiya (tartibsizlik) ning ortishi, hodisalarning tabiat qonunlariga boʻysunishi, yorugʻlik tezligining mutlaqligi kabi dunyoqarash tamoyillarini oʻzlashtirgan. Tabiatshunoslik ushbu tamoyillarning mazmunini tubdan qayta koʻrib chiqdi, ularga matematik shakl berdi va ularni dunyoning umumiy ilmiy manzarasiga kiritdi.

Uygʻonish davri xristian cherkovi tabiatni majusiylarcha jonlantirish va okkultizmga qarshi kurashib, mexanika va dunyoning mexanistik manzarasini rivojlantirishni ragʻbatlantirdi. Uning yakkaxudoligi tabiatshunoslikka tajriba usulining kirib kelishiga va olimlarning tabiat qonunlari haqiqatan mavjudligiga boʻlgan ishonchini mustahkamlashga koʻp jihatdan yordam berdi. Fan, odatda, koinot qanday mavjudligi haqidagi savol bilan cheklanadi. Teologiyani esa dunyo nima uchun mavjudligi toʻgʻrisidagi masala koʻproq qiziqtiradi. Bu dunyoqarash savollari mantiqan bir-birini toʻldiradi va taqozo etadi.

Yevropa madaniyatida teologiyaning madaniy ahamiyati va dunyoqarash vazifasini baholash qiyin. Teologiya va din bilan oʻzaro aloqasiz falsafa toʻliq boʻlmaydi. Teologiya faqat transsendent, ezoterik va muqaddas narsalar haqidagi

mulohazalardangina iborat emas, balki dunyoning asosiy dunyoviy jihatlari (kosmologiya, antropologiya, tarixshunoslik va hokazo) ga ham taalluqlidir. Teologlarning intellektual qiziqishlari keng qamrovli bo'lib, ularni falsafa, tabiiy fanlar, gumanitar fanlar, san'at, axloq, iqtisodiyot va siyosat holatini inobatga olishga undaydi. Ilohiyot o'zining ko'p sonli yo'nalishlari majmuida koinotning o'ziga xos tasvirini yaratadi va shu bois universal fan hisoblanadi.

3.3. Falsafiy teologiyaning asosiy oqimlari. Teizm.

Xudoning ijodiy jarayoni teologiyada uch asosiy model-ta'limot bilan tavsiflanadi: panteizm, panenteizm va teizm.

Panteizm (yunoncha «pan» - hamma narsa va «theos» - xudo; xudo hamma narsada) Xudoni «ikkinchi tabiat»ga, moddiy olamga singdirib yuboradi. «Panteist» atamasi 1705 yilda ingliz faylasufi J.Toland tomonidan, «panteizm» atamasi esa 1709 yilda uning raqibi, golland ilohiyotchisi Y. Fay tomonidan muomalaga kiritilgan. Panteizm so'zi bilan ifodalangan ta'limotning o'zi qadimdan mavjud bo'lib, asosan ko'plab Sharq dinlariga, jumladan hinduizmga xosdir.

Panteizm ta'limoti diniy naturalizmdir, chunki u tabiatni ilohiylashtiradi. Panteizmning ikki shakli farqlanadi:

1) teomonistik panteizm - u dunyoni mustaqillikdan mahrum etadi va faqat Xudogagina mavjudlik baxsh etadi;

2) fiziomonistik panteizm - unga ko'ra Xudo o'z mavjudligiga ega emas, tabiatning o'zi Xudodir.

G'arbiy Yevropada panteizmning gullab-yashnashi XVI-XVII asr boshlariga to'g'ri keladi. Masalan, J.Bruno tabiat narsalardagi Xudodan boshqa narsa emas, deb hisoblagan; Xudo jismoniy dunyoning yagona va o'ziga xos (ichki) mohiyatidir.

Panteistlarning «Xudo»si shaxsiy xususiyatlardan mahrum bo'lib, har bir narsa va har bir tirik mavjudotda yashiringan abadiy dunyoviy ruh sifatida talqin etiladi. U g'azablanmaydi, quvonmaydi, gapirmaydi va fizik koinot bilan abadiy hamrohdir. Uni jisimsiz va har qanday moddiy mavjudlikdan oldin mavjud bo'lgan deb tasavvur qilishmaydi. Panteist «yaratuvchi tabiat»ni hodisaning tana qobig'i ostida yashiringan faol mohiyat shaklida, hodisaning o'zini esa «yaratilgan tabiat» sifatida tushunadi.

Mohiyat va hodisa o'rtasidagi bunday o'zaro bog'liqlikni yong'oq modeliga o'xshatish mumkin: mohiyat - yong'oqning mag'zi bo'lsa, hodisa - uning po'chog'i va qobig'idir. Bu holda yaratilishning asl mohiyati ilgari yashirin bo'lgan narsani ochish, sirli narsani oshkor qilish va uni anglashdan iborat. Olam «yo'q»dan paydo bo'lmaydi, balki abadiy mohiyat sifatidagi shaxssiz Tangri tomonidan vujudga keladi degan qarash mavjud. Tangri bevosita har birimizning

ichimizda mavjud ekan, biz U haqida hech qanday vositachilarsiz (Muqaddas bitiklar, ibodatxonalar, ruhoniylar, marosimlar, mantiqiy dalillar va hokazolar) to'g'ridan to'g'ri bilishimiz mumkin.

Panenteizm. Panenteizm g'oyasi panteizm va teizm o'rtasidagi oraliq tushuncha hisoblanadi (yunoncha «pan en theos» - barcha narsa Xudoda). Bu ta'limotga ko'ra, yaratilgan olam butunlay Xudoda mavjud, biroq Xudo olamda to'liq erigan emas. Ya'ni, Xudo olam chegaralaridan tashqariga chiqadigan va olamga nisbatan transsendent bo'lgan mohiyatga ham ega. Buni grafikda quyidagicha tasvirlash mumkin: Katta doira («Xudo») ichida kichik doira («dunyo») joylashgan bo'lib, kichik doiraning hech bir nuqtasi katta doiradan tashqariga chiqmaydi. Panenteizm ta'limotiga ko'ra, Xudo shaxsiy mavjudlikka ega.

1828 yilda panenteizm atamasini joriy etgan nemis faylasufi K.F.Krauze panteizm va teizmni uyg'unlashtirish orqali panteizmning mantiqiy qiyinchiliklarini bartaraf etishga intildi: dunyo Xudoda mavjud bo'lib, Xudoning namoyon bo'lish usulidir. Krauze hamma narsa Xudo, deb emas, balki butun dunyo Xudoning ichida mujassam, deb ta'kidlagan edi. Bunday qarash Plotin, Avgustin, Eriugena va xristian mistitsizmiga xosdir. Panteizm Xudoning O'z yaratilganidan oldin mavjud bo'lgan Yaratuvchi sifatidagi g'oyasiga putur yetkazadi. Yuqorida aytilganidek, panteizm ta'limotiga ko'ra, Xudo O'zi yaratgan dunyo bilan hamzamon mavjuddir, bu esa paradoksdir.

Panteizmning ikkinchi qiyinchiligi emanatsiya g'oyasidan kelib chiqadigan xulosalardir: Xudo dunyoga uzluksiz va har lahzada oqib kirishga majbur, uni O'zidan barpo etadi va unga o'z mohiyatini doimiy ravishda sarflaydi. Shuningdek, dunyo o'zining butun xilma-xilligi bilan abadiylik davomida allaqachon yaratilgan bo'lsa-da, Xudo uni qayta-qayta qurishga majbur bo'ladi. Shunda dunyoda prinsipial jihatdan yangi narsa paydo bo'ladimi yoki Xudoning emanatsiyasi faqat avvalgi yaratilganlarni saqlab qoladimi? Emanatsiyani to'xtatib bo'lmasligi Xudoning erkinligini cheklashni nazarda tutadi. Shu bilan birga, panteizm insonga ham erkin iroda berishni rad etib, uning barcha harakatlarini Xudoning namoyon bo'lishi sifatida oldindan belgilab qo'yadi.

Panenteizm ta'limotida Xudoning shaxsiy va yaratuvchi mohiyati bir-biriga mos kelmasligi haqida so'z yuritiladi. Yaratilgan tabiat o'zining o'ziga xos (jismoniy) qonunlarida Borliqning butun To'liqligini, Yaratilishning ilk qonunlarini to'liq aks ettirmaydi. Fizik dunyoning har qanday qismi ikki xil qonunga - yaratuvchi va yaratilgan qonunlarga bo'ysunadi. Masalan, Bhagavad- Gitada shunday deyiladi: «Mening shaklim ko'rinmas, ammo Men dunyoni to'yintiraman. Barcha mavjudotlar Menda yashaydi, lekin Men ularda qo'nim topmayman... Mening faoliyatim Meni qul qilmaydi... Men bu ishning o'rtasida

ajralib, kuzatuvchi sifatida namoyon bo‘laman.» Tabiat barcha harakatlanuvchi va harakatsiz jismlarga hayot baxsh etadi. Men buni kuzatib turaman. Dunyo o‘z aylanishini mana shunday saqlab qoladi» (Bhagavad-Gita. 9, 4-10).

Yaratilgan tabiat ikki mohiyatning mahsulidir va mohiyat bilan hodisaning bunday aloqa modelini kentavr modeli deb atash mumkin. Bunday tushinishda hodisa go‘yoki umumiy qobiq bo‘lib, uning ostida ikki xil mohiyat o‘zaro aks etadi. Dunyoviy falsafa va metodologiya ushbu modeldan insonning ijodkorlik nazariyasini keltirib chiqaradi. Ijodkorlik subyekt tomonidan o‘z-o‘zidan sodir bo‘ladigan tabiiy jarayonlarni maqsadli o‘zgartirish jarayoni sifatida qaraladi, natijada ikki xil sifatdan yangi sifat, ya’ni emerjent paydo bo‘ladi. Shu ma’noda, yangilik - turli eski mohiyatlarning o‘ziga xos kesishuvi, ixtiro, tajriba va kombinatsiyaning natijasidir.

Eksperimentning borishi nafaqat subyektga, balki tabiiy jarayonning kutilmagan holatlariga ham bog‘liq. Masalan, izlanish eksperimenti ko‘p yo‘nalishli bo‘lishi va tanlash erkinligini nazarda tutishi mumkin. Panenteizm ruhida tushunilgan ijodkorlik mavjud narsani kashf etishdan ko‘ra, ko‘proq erkin yaratish va ixtiro qilishdir. Kentavr modeli eng avvalo muhandislik ishiga mos keladi va aynan u ixtirochilik hamda ratsionalizatorlik nazariyalarining asosiga qo‘yiladi.

Teizm. Teizmدا Xudo U yaratgan olamdan butunlay ajralgan cheksiz mavjudot va Mutlaq Shaxs sifatida tushuniladi. Olam Xudodan kelib chiqmaydi va Unda mavjud bo‘lmaydi, balki yo‘qdan, hech qanday mavjud shart-sharoitlarsiz yaratiladi. Bu qarash Aristotelning har qanday yaratilgan narsa to‘rt asosdan (sababdan) kelib chiqishi kerakligi haqidagi ta’limotiga ziddir: modda (causa materialis), shakl (causa formalis), yaratish harakati, ya’ni ta’sir etuvchi sabab (causa efficiens) va pirovard maqsad (causa finalis). Yo‘qdan yaratish g‘oyasi, nimadandir paydo bo‘lish yoki yaratish g‘oyasiga muqobil bo‘lib, g‘ayrioddiy hisoblanadi va insonning kundalik tajribasidan kelib chiqishi ehtimoldan yiroqdir.

Xudoning yaratilgan tabiatga nisbatan transsendentligi tufayli uning ijodi doimo yangidir, ya’ni aslida hech qachon mavjud bo‘lmagan narsani vujudga keltiradi. Moddiy narsalar avvaldan mavjud bo‘lgan materialdan yaratilmaydi, ularning manbai Koinotdan tashqarida joylashgan. Yo‘qdan bor qilish faqat iroda bilan amalga oshiriladi va bu jarayon tabiatning hozirgi qonunlariga (energiyaning saqlanishi, entropiyaning o‘sishi va boshqalarga) muvofiq bo‘lishi shart emas. Bundan tashqari, yo‘qdan erkin yaratish fizika qonunlariga, muqarrarlik va taqdir tushunchalariga zid keladi. A.S. Xomyakov ta’kidlaganidek, din tilida erkinlik yaratish orqali, zaruriyat esa tug‘ilish orqali ifodalanadi.

Xudo dunyoni So‘z (Logos), Mutlaq Istak yoki Mutlaq Iroda bilan yaratadi. Ex nihilo (yo‘qdan bor qilish) g‘oyasi gnostik ta’limotlarga qarshi yo‘naltirilgan

bo‘lib, ular materiyani Najotkor Xudo emas, balki quyi mavjudotlar yaratgan va shu sababli u yovuzlik yoki sarob, deb hisoblaydilar. Materiyaning azaldan mavjudligi haqidagi g‘oya Xudoning ijodiy qobiliyatlarini kamsitadi. Bunga qarama-qarshi o‘laroq, ex nihilo yaratish g‘oyasi quyidagilarni nazarda tutadi: birinchidan, Xudo nafaqat shakllarni, balki mazmuni ham yaratadi (u shunchaki azaliy shakl va materiyani birlashtirmaydi); ikkinchidan, dunyo Xudoning bir qismi bo‘lmagani uchun Xudodan farqlanadi va uni ilohiy deb hisoblamaslik kerak. Avliyo Avgustin ta’kidlaganidek, Ilohiy Yaratish vaqtdan tashqari bo‘lgan harakat hisoblanadi, «biror narsadan keyin» sodir bo‘lgan oddiy voqea emas, chunki vaqt olam bilan birga yaratilgan. Xudo dunyoni O‘zining uzluksiz va davom etayotgan ijodi tufayli saqlab turadi.

Yunon mutafakkirlari ham, nasroniylar ham dunyoning tartibli va anglab bo‘ladigan ekanligini ta’kidlaganlar. Shu bilan birga, yunonlar faqat mavjud tartibni yagona mumkin bo‘lgan holat deb bilganlar. Bundan xulosa shuki, koinot tuzilishining zarurligini qandaydir asosiy tamoyillardan keltirib chiqarish lozim. Aksincha, Tavrot ta’limotida koinotning tuzilishi zaruriyatdan ko‘ra tasodifiyroq ekanligi tan olingan. Modomiki, koinotning shakli va mazmuni Xudo tomonidan ixtiyoriy ravishda yaratilgan ekan, har qanday mumkin bo‘lgan olam amalda bunyod etilgan koinotga o‘xshashi shart emas. Shu bois, dunyoni tushuntirish, avvalo, uning tuzilishi tafsilotlarini ilmiy-empirik o‘rganishni taqozo etadi, nazariy tabiat falsafasini emas.

Yo‘qdan bor qilish qudrati Mutlaq Ruhning quvvatida mujassamdir. Teizmning grafik modelini bir-biriga faqat bitta nuqtada tegib turgan ikki aylana shaklida tasavvur qilish mumkin. Bir aylana - «Xudo», ikkinchisi - «dunyo», ular orasidagi tutashish nuqtasi esa Xudoning tanlangan namoyon etuvchisi, Xudoning elchisidir. Xristianlikda bu Xudo insondir, ya’ni Iso Masih, Islomda esa Muhammad bilan yakunlanadigan payg‘ambarlar silsilasidir.

Teizm ko‘proq iudaizm, xristianlik va islom dinlariga xosdir. «Osmonlar Parvardigorning kalomi va Uning og‘zidan chiqqan ruh bilan yaratilgan. U buyurdi va u paydo bo‘ldi,» - deb yozilgan Eski Ahdda (Zabur. 32.6 - 9). Shunga o‘xshash fikrlar «Yangi Ahd»da ham mavjud: «Avval boshda So‘z bo‘lgan va So‘z Xudoda bo‘lgan va So‘z Xudo bo‘lgan» (Ioan. 1.1). Musulmonning kundalik ibodati shunday: «Ey Xudo! Sen maxluqotlaringni ularga o‘xshashini ko‘rmasdan yaratding. Ey Xudo! Hech kimning yordamisiz yerlarni yoyib yubording.» «Teizm» atamasini ilk bor ingliz faylasufi R.Kedvort (1617-1688) qo‘llagan bo‘lib, u bu tushuncha bilan qadimgi diniy an’anani ifodalagan.

Jarayon nazariyasi tarafdorlari (A.Uaytxed, I.Barbur va b.) xudo yangilik va tartibning doimiy manbai ekanligini aytadilar. Ularning nuqtayi nazaricha, yaratish uzoq davom etadigan va tugallanmagan jarayondir. Xudo tabiatdagi tasodiflar

orqali yangi obyektlarning paydo bo'lishiga yordam beradi, ularga tartib, tuzilma, erkinlik va o'ziga xoslik beradi.

Din Xudoning mavjudligini isbotlash, diniy aqidalarni oqilona asoslash vazifasini hal qilishda falsafaga yaqinlashadi. Natijada alohida falsafiy yo'nalish - diniy falsafa (teologiya, nazariy ilohiyotshunoslik) shakllanadi. Diniy mazmun falsafiy dalillar bilan mustahkamlanadigan turli diniy-falsafiy ta'limotlar mavjud.

Teistik falsafaning jamiyat hayotidagi o'rni: 1) ijobiy: a) umuminsoniy axloq me'yorlarini ochib beradi; b) tinchlik g'oyalarini ilgari suradi; v) odamlarni o'ziga xos bilimlarga oshno qiladi; g) an'analarni asrab qoladi; 2) salbiy: a) dunyoning bir tomonlama manzarasini shakllantiradi; b) teistik qarashlardan voz kechganligi uchun odamlarni qoralaydi (ta'qib qiladi); v) eskirgan urf-odatlar, me'yorlar va qadriyatlarni qo'llab-quvvatlaydi.

3.4. Ateizm va uning talqinlari.

Deizm va panteizmning falsafiy muammolari. Keng miqyosdagi diniy mojarolar jahon xristianligi paydo bo'lishi bilan boshlanib, islom dini rivojlanishi bilan kuchaydi. Yahudiylar, nasroniylar va musulmonlarning monoteizmi g'ayri e'tiqodning manbai yovuzlik va soxta dinlarni shafqatsizlarcha yo'q qilish kerak, degan e'tiqod bilan chambarchas bog'liq edi. Davlat xristianligining «Bir imperiya, bir din, bir haqiqat» g'oyasi Rimning jahon imperiyasi sifatidagi g'oyasini eslatardi. O'rta asrlar xristianlar uchun butparastlar, yahudiylar va musulmonlarga qarshi olib borilgan janglar bilan tavsiflanadi. Uyg'onish va Islohotlar davrlarida jahon va milliy dinlar o'rtasidagi keskin qarama-qarshilikda deyarli hech narsa o'zgarmagan edi.

Diniy qiyosiy tadqiqotlar asosini Plutarx, Lukian, Iskandariyalik Filon va Tatsit asarlari qo'ygan. Bu yozuvchilar ilk bor Misr, Fors, Suriya, Yunoniston, Rim va Yahudiya dinlarini o'zaro solishtirish uchun urinib ko'rganlar. Jahon diniy nizolari davri boshlanishi bilan qiyosiy dinshunoslik mafkuraviy kurash mantig'idan kelib chiqadigan xurofotlar bilan to'yindi: boshqacha fikrlashni baholashda keskin subyektivizm, mutaassiblik, begonalar dinlariga nisbatan nafrat. Eng yaxshi holda, begonalar e'tiqodining qanchalik yolg'on ekanligi ularning tasnif muallifi e'tiqod qilgan «yagona haqiqiy din»ga yaqinligi yoki uzoqligi asosida baholangan.

Diniy qarama-qarshilikning keskinligi cheksiz davom etishi mumkin emas edi. Yevropada XVIII asr o'rtalaridan boshlangan g'oyaviy yengillik diniy-falsafiy erkin fikrlilik va shubhalanish ko'rinishini oldi. Shubhalanish mutaassiblikning o'ziga xos aksi bo'lib, haddan tashqari qat'iy e'tiqodga nisbatan tabiiy javob edi. Angliya va Fransiyadagi erkin fikrlovchilar va shubha qiluvchilar har qanday diniy hukmronlikka qarshi chiqdilar va barcha dinlarning haqiqiyiligini shubha ostiga

oldilar. J. Toland o'zining «Sirsiz xristianlik» (1696) asarida ko'p xudolik dinlaridan tashqari barcha dinlar ruhoniylarning o'z manfaati yo'lida xalqni aldash uchun o'ylab topgan narsalari ekanligini isbotladi. «Tabiiy din»ning targ'ibotchisi D.Yum faqat bizning aqlimiz qoidalariga mos keladigan diniy da'volarnigina haqiqiy deb hisoblagan.

Lametri, Dalamber va Volter «erkin fikrlovchilar»ning dinga bo'lgan dushmanlik munosabati o'z cho'qqisiga yetishi uchun anchagina ter to'kdilar. Ateistlar din haqida «insoniyatning go'daklik davri», «sof xayol mahsuli», «jaholat», «xalqni aldash» kabi iboralarni yodlab olganday takrorlashni boshladi. Shunday qilib, Yangi davrda Yevropada asta-sekin monoteizmga kuchli muqobil - ateistik qutb shakllandi. Sodda ateistik dinshunoslik dinlar tarixini bir yoqlama ravishda dunyoqarash xatolarining tarixiga aylantirib, diniy-madaniy qadriyatlarni e'tibordan chetda qoldiradi.

Monoteizmdan farqli o'laroq, sodda ateizm har qanday dinga qarshi turadi, shu bois u hayotiy ma'no jihatidan teistik ortodoksiyaga qaraganda kamroq ma'quldir. Darhaqiqat, agar hech bo'lmaganda bitta din haqiqiy deb faraz qilsak, insoniyat uchun yuqoridan najot topish imkoniyati saqlanib qoladi. Bordi-yu XVIII-XIX asrlardagi ateistlarning Vahiya asoslangan barcha dinlar uydirma va aldov, degan fikriga qo'shilsak, u holda osmondan yordam olish umidi butunlay yo'qqa chiqadi.

Shunday qilib, XVIII-XIX asrlarda Yevropada qiyosiy dinshunoslik doirasida ikki keskin yondashuv - teistik va ateistik qarashlar o'zaro kurashgan. Teistlar ham, ateistlar ham e'tiqodning haqiqiyliги yoki yolg'onligi mezonini o'zlarining konfessional xurofotlaridan kelib chiqib belgilashgan va mavzu tarixi haqidagi dalillarni to'plashdan o'zlarini chetga olishgan. Masalan, XVIII asr fransuz ensiklopedistlarining dinlar haqidagi mulohazalarini o'rta asrlardagi mutaassib xristian ilohiyotchilarining bid'atchilarga qarshi nutqlaridan ko'ra ma'rifatliroq deb aytish qiyin.

Biroq yuqorida tilga olingan qutblar orasida na kuchli ifodalangan konfessional xususiyatga, na ateistik nigilizm belgilariga ega bo'lgan, ancha «ziyoli» dinshunoslik uchun yetarlicha joy mavjud edi. Bunday turdagi qiyosiy tahlil asta-sekin shakllana boshladi va o'sib borishi bilan teistik va ateistik dinshunoslik o'rtasidagi munosabatlarga tobora samaraliroq vositachilik qila boshladi. Dinshunoslikda tarixiy usulning shakllanishiga antik madaniyatlarga qiziqishning qayta uyg'onishi, sayohatchilar tomonidan Yevropaga yetkazib berilayotgan Sharq haqidagi ma'lumotlarning to'planishi kuchli turtki bo'ldi.

Turli dinlar haqidagi ko'plab ma'lumotlar A.Rossning «Dunyo dinlari» (1653, Angliya) kitobida umumlashtirilgan. Muallif boshqa qabilalar dinlarini baholashda bag'rikeng bo'lmasa-da, o'ziga yoqmaydigan ko'plab dinlarning bir

qator ijobiy jihatlarini tan oladi. B. Spinoza o'zining «Ilohiyot-siyosiy traktat» (1670) asarida qadimgi yahudiy tamoyillarining rivojlanishini, ularning bir qismi xristian aqidalariga aylanishini ko'rsatishga harakat qilgan. Bunda yahudiylik xristianlikning ilk bosqichi sifatida taqdim etilgan. Fransiya, Angliya va Germaniyada diniy urf-odatlar va marosimlar haqida bir qator qomuslar nashr etilgan. Dinning mumtoz falsafasi muqaddas narsalarga nisbatan tortinchoqlikni yengib, boshqa e'tiqod vakillarining ta'limotlarini kamsitmagan holda diniy ongni xolisona, oqilona va mafkuraviy jihatdan betaraf tavsiflashga intilgan.

Ateizm tushunchasi. Ateizm (atheism - xudosiz, diyonatsiz) - Xudoga shaxs sifatida e'tiqod qilishni, shuningdek, boshqa har qanday xudolarga, g'ayritabiiy kuchlarga yoki jisimsiz ruhiy mavjudotlarga ishonishni tanqidiy tahlil qilish va rad etish. Bu tanqid falsafiy, tabiiy-ilmiy yoki tarixiy-ilmiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. «Ateizm, - deb yozgan edi K. Marks, - xudoni inkor etishdir va insonning mavjudligini xuddi ana shu inkor etish orqali tasdiqlaydi...»Marksning ta'kidlashicha, «din xalqning afyunidir.»

Ateizm teizmning «soyadagi» dialektik qarama-qarshiligi sifatida har doim ijtimoiy ongning bir qismi tomonidan u yoki bu darajada obyektiv ravishda talab qilinadi. Rene Genon ba'zi odamlarning (ayniqsa, hozirgi zamon odamlarining) ongi hech qanday sir-sinoatga toqat qilishni istamasligiga va uni yerga qo'yishga intilayotganiga e'tibor qaratdi. Magnit qutblarini bir-biridan ajratishga hali hech kim muvaffaq bo'la olmaganidek, ateizmi ham teizmdan ajratib olish va uni teologik tanqid yoki davlat dekretlari orqali ijtimoiy hayotdan chiqarib tashlash mumkin emas.

Ateistik konsepsiya o'zining tushunchaviy tarkibi va tafakkur tarziga ko'ra ko'p jihatdan o'zi tanqid qilayotgan diniy ta'limotga o'xshash bo'lib, unga nisbatan ikkilamchidir. Shuning uchun «umuman» degan mavhum ateizm yo'q. Har qanday diniy bo'lmagan ateizm qandaydir muayyan (u rad etayotgan) dinga bog'liq bo'ladi va o'zgaruvchan sharoitlarda unga moslashadi. Shu ma'noda uni o'zi bevosita tanqid qilayotgan din: xristian ateizmi, musulmon ateizmi, yahudiy ateizmi va hokazolar bilan qo'shib nomlash mantiqan to'g'ri bo'ladi. F. Engels ta'kidlaganidek, «ateizm dinni yalang'och inkor etish sifatida, doimo dinga ishora qilib, o'z-o'zidan usiz hech narsani anglatmaydi va shuning uchun o'zi hali ham dindir». A.F.Losev o'zining «Mif dialektikasi» asarida ateizm dogma, dogmatik ilohiyotning bir turi bo'lib, u umuman fan emas, shuning uchun ham ateizm din tarixining tadqiqot predmeti hisoblanadi, degan edi.

Ateizmning turlari. Platon ateistlarning uch toifasini farqlagan:

- a) xudolarning mavjudligini mutlaqo tan olmaydiganlar;
- b) xudolarning inson hayotiga ta'sirini inkor etuvchilar;

v) xudolarga va ularning insonga ta'siriga ishonadigan, lekin xudolar inson jinoyatlariga befarq, deb hisoblaydigan ateistlar.

Qat'iy qilib aytganda, faqat birinchi toifagina ateizmga bevosita taalluqlidir.

Per Beyl ateistlarning uch turini ajratib ko'rsatgan:

a) Xudoning borligini inkor etuvchilar;

b) Xudoda erkinlik mavjudligiga ishonmaydiganlar;

v) Xudo Yaratuvchi ekanligiga qo'shilmaydiganlar.

Shuningdek, salbiy va ijobiy ateizm, skeptik va dogmatik, spekulyativ va amaliy ateizm haqida ham gapiriladi.

Ba'zan ateizmni erkin fikrlash, hurfikrlilik, diniy indifferentizm yoki antiklerikalizm bilan noto'g'ri aralashtirib yuborishadi.

Ateizm monoteizmga qarama-qarshi bo'lib, monoteizm Xudo borligini va Uning mavjudligini hatto isbotlash mumkinligini ta'kidlaydi. Ateizm shuningdek, Xudoning borligi yoki yo'qligi haqidagi savolni ochiq qoldiradigan agnostitsizmdan ham farqlanadi; agnostiklar javobsiz qolgan bunday savollarni muhokama qilishni ma'qul ko'radilar. Spekulyativ ateizm tartibli Koinotning paydo bo'lishini atomlarning tasodifiy birikishi va materiyaning o'z-o'zidan evolyutsiyasi bilan izohlaydi. Ba'zan ateistlar qatoriga faqat shaxssiz oliy ibtidoaga ishonadigan deistlar, shuningdek, Xudoni jismoniy dunyo bilan aynan bir xil deb hisoblaydigan panteistlar ham kiritiladi.

Ateizm faqatgina Xudoni tan olmagan uchun teizmga qarama-qarshi turadi, deb aytish noto'g'ri bo'lardi. Aslida, o'zini xristian, musulmon yoki yahudiy deb hisoblagan har qanday ilohiyotchi ham teizmni qabul qilavermaydi. Masalan, XX asrning nufuzli protestant ilohiyotchisi Paul Tillich teistlarning shaxsiy Xudosini but deb ataydi va Uni oliy, cheksiz, fazoviy va vaqtdan tashqari mavjudot sifatida tasavvur qilishni rad etadi. Tillichning fikricha, Xudo o'z-o'zidagi borliq, borliqning asosi va mazmuni hisoblanadi. Teistlarning barchasi ham Xudoning borligini oqilona isbotlashga rozi bo'lavermaydi; ularning ko'pchiligi bunday isbotni imkonsiz deb biladi, fideistlar esa (Iogann Xamann, Seren Kirkegaard va boshqalar) buni zararli deb hisoblaydi, chunki bu imon xavfini yo'qotadi va uning kuchini zaiflashtiradi. Ba'zi ilohiyotshunoslarning fikricha, haqiqiy imonning predmeti faqat yashirin, sirli va transsendent Xudo bo'lishi mumkin, uning mavjudligi bevosita aql bilan emas, balki ichki his-tuyg'u bilan anglanadi.

Nihoyat, amalda Xudoni e'tiborga olmaydiganlarning hammasi ham nazariy jihatdan uning mavjudligini inkor etmaydi. Kundalik hayotda dindorlar, garchi Xudoning mavjudligiga shubha qilmasalar-da, ba'zan Xudoni eslamaydilar; ular yo Uning irodasini bajarmaydilar, yoki U yo'qdek yashaydilar va shu bilan Xudoni empirik ravishda rad etadilar. Bunday dindorlar umuman ateist emas (garchi ularni

«amaliy ateistlar» deb atashni xohlasangiz ham) va hatto agnostik ham emas, chunki ular Xudoning mavjudligiga shubha qilmaydilar.

Ateistlarning ta'kidlashicha, Xudoning mavjudligi haqidagi hukm yo noto'g'ri, yoki o'ta ehtimoldan yiroq gipotezadir. Apriorizm va dogmatizmga tushib qolmaslik uchun ateist Xudoning mavjudligi haqidagi hukmni faraz sifatida olgani ma'qul.

Shunday ateistlar uchraydiki, ular antropomorf Xudo tushunchasining o'zini shunchalik noaniq deb hisoblaydilar, «Xudo - Yaratuvchi va hamma narsa Unga bog'liq» kabi hukmlarning to'g'ri yoki noto'g'riligini baholash imkoniyatini ko'rmaydilar; ular bunday sentensiyalarda faqat nooqilona tinchlantiruvchi illyuziyalarni ko'radilar va diniy e'tiqodni mutlaqo irratsional deb baholaydilar.

Deizm. Ma'rifatchilik davrida tarqalgan deizm (lot. deus - Xudo) ni teizmdan farqlash lozim. «Deizm» atamasi birinchi marta XVII asrda kalvinistlar tomonidan qo'llanilgan. Deizm asoschisi lord Cherberi (XVII asr) fikriga ko'ra, Xudo dunyoni yaratib, endi unda ishtirok etmaydi va yaratilgan jismoniy qonunlar jarayoniga aralashmaydi, u dunyoga transsendentdir va shaxs sifatida mavjud emas; olamning asosiy maqsadi insonning yashash joyi bo'lishdir. Ingliz fizigi Robert Boyl (1743 - 1805) dunyoning abadiy yuradigan soatga o'xshashligini o'ylab topdi. Bir asrdan ko'proq vaqt o'tgach, uning vatandoshi Uilyam Peyli (1743-1805) bu o'xshashlikni aktuallashtirdi. Deistlar ratsionalizm tarafdori bo'lib, Bibliyani mistitsizm va irratsionalizm ruhida talqin qilishni rad etdilar. Taniqli deistlar Toland, Volter, Leybnis edi. Yaratishni bir martalik harakat bilan cheklaydigan deizmdan farqli o'laroq, teizm Xudo dunyoni o'z rejasini bo'yicha yaratishda davom etishini va yakuniy maqsadlar va oxirgi hukmni oldindan ko'rishini o'rgatadi. Ilohiy bashorat, insoniyatni qutqarish rejasini va samoviy yoki yer yuzidagi Xudoning Shohligini o'rnatishni nazarda tutadi.

Teistlarning mohiyat va hodisa o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishini mo'jiza modeli deb atash mumkin. Mo'jiza o'zining namoyon bo'lishida ko'rinadi, ammo yaratilgan tabiatning insonga ma'lum bo'lgan qonunlaridan oqilona kelib chiqmaydi. Bu modelga ko'ra, haqiqiy ijod o'z mazmunini buyumlashtirish yo'li bilan (ya'ni emanatsiya yo'li bilan emas) yoki eski voqeliklarni birlashtirish yo'li bilan (ya'ni ixtirochilik yo'li bilan emas) emas, balki «hech narsa»dan va faqat ruh kuchi tufayli tinimsiz ravishda chinakam yangilik yaratishdan iboratdir. Barcha nazariyotchilar ham Xudoning tabiatini o'zgarimas deb hisoblamaydilar. Masalan, Renan «Xudo shakllanishdadir» degan g'oyani himoya qilgan. Yozuvchilar, shoirlar, aktyorlar «hech narsa»dan so'z yoki imo-ishora bilan ijod qiladilar va ularni odatda olimlar va ixtirochilarga qarama-qarshi qo'yib, «ijodiy ziyolilar» deb atashadi. Tushunarliki, hech bir inson dahosi (agar u Xudo odami bo'lmasa) mustaqil ravishda va sof holda «mo'jiza modeli»ni amalda ro'yobga chiqarishga

qodir emas; uning ijodi faqat mo'jizaga o'xshaydi. Xo'sh, Xudo kelib chiqadigan «material» sifatida hech narsa o'zi nima?

Hech narsa (lotincha: nihilo) – idealistik ontologiya kategoriyasi bo'lib, quyidagilarni anglatadi: a) muayyan obyektning yoki umuman borliqning yo'qligi; b) xususiyatlari va munosabatlari hali aniqlanmagan, shakllanayotgan mavjudlik. Annigilyatsiya – to'liq yo'q bo'lish, butunlay yo'qolib ketish. Materializm ontologik maqomni hech narsa deb tan olishga moil emas, chunki u fazo-vaqt dunyosining yo'q qilib bo'lmaslik, Koinotning umumiy energiyasini saqlab qolish va narsalarning abadiy metamorfozasi tamoyillariga amal qiladi.

Hech narsa mavhum tushuncha sifatida narsalardan ularning barcha xususiyatlarini ajratish orqali shakllanadi. Shu sababli, ayrim mutafakkirlar bu tushunchani bo'sh, mazmunsiz va ontologik jihatdan ahamiyatsiz deb baholaydilar (eleatlar, Dekart maktabi, Bergson, Nitsche, marksistlar). Boshqa faylasuflar esa unga virtual vakuum yoki matematik nol tushunchalarining ma'no boyligi bilan teng keladigan kuchli ma'no beradilar. Zamonaviy fizika nuqtayi nazaridan, virtual vakuum o'zida turli xil real mikrozararlarni yaratadi va yo'q qiladi. Matematikada natural va haqiqiy sonlarni hisoblash noldan boshlanadi; nolga istalgan qo'shiluvchi teng miqdordagi musbat va manfiy qiymatlar qaytadi. Shu nuqtayi nazardan, hech narsani noaniq shakllanayotgan boshqa mavjudlik (hali yo'q yoki endi yo'q) deb tushunish lozim, ammo mavjud narsalarni butunlay inkor etish emas (Platon, neoplatonchilar, xristian mistik-panteistlari, Gegel va boshqalar). Shunday ekan, hech narsani imkoniyatlar xazinasini sifatida unga o'xshash yo'qlik tushunchasidan ko'ra mazmunliroq ekanligini tan olish kerak.

Hech narsa veda va buddizm ontologiyasining markaziy kategoriyalaridan biri bo'lib, sansara, nirvana va mayya nima ekanligini tushuntirishga imkon beradi. Bir borliqdan boshqasiga o'tish, tanadan-tanaga ko'chib yurishni buddaviylar azob beruvchi bo'shliq deb ataydilar. Nirvana esa, aksincha, huzurbaxsh bo'shliqdir. Nirvanaga asta-sekin o'tish istaklar (ehtiroslar, nafrat va boshqalar) alangasining so'nishi va noto'g'ri fikrlar to'rini yo'q qilish bilan bog'liq. Nirvana bir hayotni boshqasi bilan bog'laydigan hech narsa emas. Mayya atamasi (sehrgarlik afsunlari, vasvasa) hech narsa emaslik - xomxayollik, moddiy dunyoning norealligi deb ataladi.

«Hech narsadan emas». Ortodoks xristian ilohiyoti Yevropa metafizikasiga muhim hissa qo'shgan Xudoning dunyoni yo'qdan yaratganligi haqidagi Injil ta'limotini rivojlantiradi. Avgustinning fikricha, koinot mutlaq mavjudlikka ega emas va ilohiyotdan kelib chiqmaydi, balki Xudo tomonidan yo'qdan bor qilingan. Dunyoni tashkil etgan «hech narsa» avvaldan mavjud bo'lgan materiya emas. «Exnihilo» faqatgina «hech narsadan emas» degan ma'noni anglatadi - de natura boni. Xudoning o'zligi butunlay bo'sh, hech narsa bilan oldindan belgilanmagan,

ammo shu bilan birga ezgu niyatlar va erkin ijodga bo'lgan sof muhabbat bilan to'ldirilgan.

«Exnihilo» g'oyasidan kelib chiqadiki, yerdagi barcha narsalar nihoyatda qadrli va vaqti kelib ilohiy maqsadni amalga oshirish uchun oldindan belgilangan. Yaratilish ta'limotidan dastlabki qurilish materiali (Yaratuvchiga tengdosh materiya) haqidagi tasavvurni chiqarib tashlash, Xudoning transsendentligi va immanentligi ziddiyatini o'ziga xos tarzda hal qilish imkonini beradi. Agar olam ilohiy yo'qlikning anglash mumkin bo'lmagan qa'rida paydo bo'lgan bo'lsa, qachondir u o'sha qa'rga qaytadi. O'z tabiati (paydo bo'lishi va yakuni) bo'yicha, olam qanchalik ko'rinmas bo'lsa, shunchalik ko'rinadi, Xudodan tubdan ajralgan, ammo shunga qaramay, doimo o'zida Uning ko'rinmas mavjudligini his etadi.

Noortodoksal xristian mistiklari Ilohiy yo'qlikning ikki jihatini ajratib ko'rsatadilar: a) ichki jihatdan Xudo yagona, hech narsadan tashkil topmagan, shu bois U yo'qlik, asossizlik, tubsizlik (Ekxart, Byome), ochilmaganlik (Shelling) hisoblanadi; b) o'z yaratganlariga nisbatan U so'z bilan ifodalab bo'lmaydigan va ijobiy xususiyatlar bilan tasvirlanmaydigan; insonlar cheksiz Xudoni faqat apofatik, salbiy tarzda, ya'ni tuganmas Yo'qlik sifatida tasavvur qilishlari mumkin. Xudoning O'zi (masalan, bizga inoyat, imon va ishtirok etish orqali) insonga O'zini ochishni qaror qiladi.

Hech nima va hech narsa. Hegel borliq va yo'qlikning xristiancha dialektikasini panteizm ruhida original ifodaladi. Uning so'zlariga ko'ra, sof yo'qlik - bu farqlanmaslik, o'z-o'zi bilan oddiy tenglik, mukammal bo'shliq, ta'rif va mazmunning yo'qligi. Shuning uchun sof (oddiy, farqlanmagan) borliq va sof yo'qlik ayni bir narsadir.

Bu qarama-qarshiliklarning bir-biriga bevosita o'tishi va ularning o'zaro singib ketishi uchinchi - shakllanish jarayonini hosil qiladi. Bu jarayonda ular ichki jihatdan farqlanishsa-da, alohida mavjud bo'lmaydi. Shakllanish borliq va yo'qlik o'rtasidagi farq tufayli yuz beradi. Shakllanishdan nimadir - ma'lum bir joyda mavjud bo'lgan borliq vujudga keladi, u borliq va yo'qlikning oddiy birligini ifodalaydi. Aniq yo'qlik - bu biror-bir narsani to'g'ridan to'g'ri inkor etuvchi yo'qlikdir. Yo'qlik aniq bir borliq bilan munosabatda va birlikda bo'ladi. U doimo mavjud borliq tarkibiga kiradi.

Hech nima va erkinlik. V.S. Solovyov fikricha, «hech nima»da salbiy va ijobiy ma'nolarni farqlash lozim. Birinchi ma'noda «hech nima» - bu borliqdagi to'liq yo'qlikdir. Ikkinchi ma'noda esa «hech nima» - bu nimadir emas, balki hammasi; borliqning yaratuvchi kuchi; har qanday narsadan mutlaq erkinlikning boshlanishi. N.A. Berdyayev ham ta'kidlaganidek, har qanday erkinlikning ibtidosi borlikdan oldingi «hech nima»ning tubsizligida yashiringan, erkinlikda esa doimo yovuzlik imkoniyati mavjud. «Hech nima» va erkinlik Xudodan ham oldindir.

Xudo dunyoni va insonni yo‘qdan bor qilgach, erkinlikdagi yovuzlik imkoniyatini yenga olmagan (aks holda erkinlikning o‘zini yo‘q qilishga majbur bo‘lardi). Shu sababli, Berdyayev fikricha, erkinligimiz keltirib chiqaradigan yovuzlik uchun javobgarlikni Xudoga yuklamaslik kerak.

XX asrda yo‘qlik muammosiga qiziqish Xaydeggerning «fundamental ontologiyasi», Sartrning ekzistensializmi va Tillixning «dialektik teologiyasi» bilan bog‘liq edi. Xaydegger yo‘qlikni uni ta‘riflash yoki inkor etishning asosiy inkonsizligi sifatida ko‘radi, bu bizni vahimaga soladi; vahima orqali yo‘qlik ochiladi. Sartr «Borliq va yo‘qlik» kitobida ta‘kidlashicha, inson o‘z ongi bilan - qo‘rquv orqali - borlikdan tashqariga, yo‘qlik tomon chekinib, borliq uchun erishib bo‘lmas bo‘lib qolishi va erkinlikka erishishi mumkin; aynan qo‘rquv mutlaq erkinlikni va yo‘qlikning metafizik tajribasini keltirib chiqaradi. Insonning o‘zi amalga oshiradigan tanlovlari yig‘indisidan boshqa narsa emas. Tillix tashvish manbasini yo‘qlikdan qidiradi. Odamlar o‘z o‘limlari va yo‘qlikka g‘oyib bo‘lishlari muqarrarligini anglaganlarida xavotirga tushadilar. Xavotirning obykti yo‘q, to‘g‘rirog‘i, uning obykti har qanday obyektning inkorini ifodalaydi. Shu sababli bu obyektga nisbatan ishtirok etish, kurashish va sevish mumkin emas. Xavotirga tushgan odam, agar bu sof xavotir bo‘lsa, butunlay unga beriladi va har qanday tayanch nuqtasidan mahrum bo‘ladi. Tillix aytganidek, bunday g‘ayrioddiy holat xavotirda bo‘lgan subyektning e‘tibor qaratishi mumkin bo‘lgan obyektning yo‘qligi bilan izohlanadi. Yagona obyekt - tahdidning o‘zi, tahdid manbai emas, chunki tahdid manbai - yo‘qlikdir. Inson yo‘qlikni his qilar ekan, o‘z hayotining ma‘nosi haqida o‘ylay boshlaydi va o‘zini boshqa mavjudotlardan farqli ekanligini anglaydi.

Yangining abadiy diniy-falsafiy paradoksi (Y.M.Boxenskiy) bir-biriga zid ikki ta‘kidlov bilan ifodalanadi: 1) yangi narsa doimo eskidan kelib chiqadi, demak, u allaqachon potensial tarzda eskida mavjud bo‘lib, so‘zsiz yangi deb tan olinishi mumkin emas; 2) yangi, so‘zning haqiqiy ma‘nosida, hech qachon eskidan paydo bo‘lmaydi va, binobarin, mo‘jizaviy tarzda yo‘qdan vujudga keladi. Ushbu fikrlarda tezis va antitezis bir xil darajada asoslidir. Teizm dunyodagi va insoniyat tarixidagi yangilanishlar dalillariga tayanib, yangilik paradoksini ikkinchi tezis foydasiga hal etadi. Birinchi tezis esa panteizmga va qisman panenteizmga mos kelib, ko‘plab dalillar bilan tasdiqlanadi va shu bois qonuniy hisoblanadi.

Panteizm, panenteizm, teizm va deizm Xudoning va Uning ijodining to‘rt xil tasvirini o‘z ichiga oladi. Xudo haqidagi bu insoniy tasavvurlar o‘rtasidagi farqni nazariy va amaliy jihatdan, shu jumladan dinning Xudo va inson o‘rtasidagi aloqa sifatidagi ta‘rifini tahlil qilayotganimizda ham hisobga olish muhimdir. Xudo mening ichimda, degan ichki his-tuyg‘ularimizga ishonishimiz kerakmi? Ammo qaysi birimiz bu his-tuyg‘u bizga makkorlar tomonidan singdirilmaganiga yoki

vasvasa emasligiga mutlaq ishonch hosil qila olamiz? Yoki avvalo payg'ambarlarning so'zlariga ishonib, Xudoga bo'lgan e'tiqodni Muqaddas Bitiglardan olishimiz kerakmi? Panteizm masalaning birinchi yechimiga, teizm esa ikkinchi yechimiga e'tibor qaratadi.

Ilohiyotga oid kitoblar va ma'lumotnomalar ko'pincha dindorlarning panteistik va teistik qarashlaridagi farqlarni yoritib bermaydi hamda diniy plyuralizmning mantiqiy sabablarini tushuntirishga qodir emas. To'g'ri, oddiy dindorlar ham odatda o'z e'tiqodlarining psixologik va mantiqiy asoslariga kam qiziqadilar, chunki Xudo tushunchasiga haddan tashqari qiziqqan odam Xudoni yaxshi bilmaydi, deb o'ylashadi. Ehtimol, ular haqdir. Xudo haqida falsafa yuritish maqsad bo'lmasligi kerak, aksincha Xudo haqidagi bilimni Xudoni bilishga, U bilan aloqa o'rnatishga aylantirish lozim. Shu bilan birga, diniy e'tiqodlar va afzalliklar o'rtasidagi farqlarning mantiqiy asoslarini tushunish ma'lum darajada e'tiqodimizni boshqa din vakillariga nisbatan dushmanlikdan asraydi.

Nazorat savollari:

1. Teologiya nima?
2. Teologiya falsafasi va ilmiy falsafa o'rtasidagi farqlarni tushuntirib bering.
3. Teizm deganda nimani nazarda tutamiz va uning asosiy xususiyatlarini izohlang.
4. Teizmning falsafiy asoslarini tushuntirib bering.
5. Teizmning tarixiy rivojlanishida qanday asosiy oqimlar shakllangan?
6. Ateizmning falsafiy asoslari va turli talqinlari haqida qanday fikrlar mavjud?
7. Deizm va panteizm o'rtasidagi farqlarni izohlang.
8. Deizm va panteizmning falsafiy muammolarini qanday tushuntirish mumkin?

4-mavzu: Din va inson borlig'i. (2 soat)

Reja:

- 4.1. Din va inson borlig'i.
- 4.2. Din fenomenologiyasi.
- 4.3. Din psixologiyasi. Din sotsiologiyasi.
- 4.4. Din va fan munosabatlarining falsafiy tahlili.
- 4.5. Diniy qadriyatlar va ularning transformatsiyasi.

4.1. Din va inson borlig'i.

Dunyoqarash falsafa fanining asosini tashkil qilib, olam va odam haqidagi bir butun qarashlar, g'oyalar tizimini yaratadi. Falsafa qomusiy lug'atida yozilishicha, hozirgi zamonaviy fanlar rivojlanmagan paytda olamga mexanika nuqtayi nazaridan qarash, ya'ni, mexanitsizm hukmron edi. Natijada olamda, ayniqsa Yevropa fanida olamda yuz bergan jonsiz tabiatdagi har bir hodisa, hatto jonli tabiatdagi o'zgarish jarayonlarini ham mexanika qonunlari asosida tushuntirish mumkin deb qaralib ilmda mexanizm kabi oqimlarni shakllanishiga olib keladi. Jumladan, XVII - XVIII asrlarda matematika, mexanika fanlarining yutug'iga asoslangan olamning mexanistik manzarasi deistik (xudoni tan oluvchi, lekin uni tabiat taraqqiyotiga daxli yo'q deb bilish) qarashlarini keltirib chiqaradi. Deizmga ingliz faylasufi Cherbem asos solgan, uning vakillari Toland, Lokk, Volter, Russo, Lessing, Lomonosov, Radishchev va boshqalardir.

XIX asrning oxirida fizik bilimlar doirasida "olam manzarasi" atamasi qo'llanila boshlagan. Olimlardan G.Gers birinchilardan bo'lib predmetlarning ichki va tashqi holatlar yig'indisini fizik olam manzarasi deb atadi. Bunday atamadan keng foydalangan M.Plank olam manzarasini ilmiy va va amaliy jihatdan farqladi. Amaliy jihatdan u insonning olam haqida sekin-asta bir butun tasavvurlarini paydo bo'lishini tushundi. Ilmiy jihatdan esa, M.Plank obyektiv dunyoning modelini mutlaq hodisa sifatida talqin etdi. "Olam manzarasi"ning hozirgi fundamental tushunchasini ishlab chiqishda bunday yirik tabiatshunos olimlarning asarlari katta ahmiyatga ega. Shunga asosan hozirgi vaqtda fundamental fanlar qo'lga kiritgan tushuncha va prinsiplar asosida olamning ilmiy manzarasini eng umumiy tushunchalar sistemasi deb izohlanadi. Bunday umumiy tushuncha barcha fanlar kashf etgan ilmiy yo'nalishlar va ulami amaliyotda sinash orqali to'plangan ijobiy tajribalar asosida shakllanadi va dunyoqarashga molik muammolarni hal etishga xizmat qiladi.

Dunyoqarash insonning obyektiv olam haqidagi qarashlarining majmui, unda o'zining tutgan o'rni, obyektiv borliqqa munosabati hamda shu qarashlarga mos tushadigan hayotiy mavkei, ishonchi, ideali, faoliyati, olamni o'rganish va

bilish prinsiplaridir. Ammo dunyoqarash shu bilan chegaralanmaydi, balki u inson, jamiyat va dunyo haqida to'plangan va ma'lum prinsiplarga asoslangan qarashlar yig'indisidir. Binobarin, bunday dunyoqarash kishilarda turli darajada - ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, diniy, axloqiy, ilmiy-nazariy darajada talqin etiladi.

Dunyoqarash ijtimoiy va individual ongning mavqei hisoblanib, u o'z mohiyatiga ko'ra tarixiy jarayon sifatida kishilik jamiyati paydo bo'lishi bilan bog'liq. Har qanday dunyoqarashning shakllantiruvchi manbai ijtimoiy borliq va jamiyatning moddiy shart-sharoitlari hisoblanadi.

Kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyotida dunyoqarashning vujudga kelishi va shakllanishi har bir davming o'ziga xos xususiyati bilan bog'liq bo'lgan. Masalan, ibtidoiy jamoa tuzumida va dastlabki sinfiy jamiyatda tabiiy-ilmiy bilimlarning ko'rtaklari bo'lgan, xolos. Ayni vaqtda tabiat va inson haqida diniy tasavurlar asosiy o'rin egallagan o'sha davr odamlarida ilmiy bilimlarning va hayotiy tajribalarning yetishmasligi shunga olib kelgan.

Kishilarning kundalik hayotiy faoliyatida tirik va notirik tabiat, odam organizmi haqidagi ijobiy bilimlar uzliksiz to'plana bordi. Ammo bu bilimlar asotirlik (mifologik), so'ngra diniy dunyoqarash bilan murosada yashagan holda ichki yashirin ziddiyatlar ham sodir bo'lib turgaa Shu vaqtda din homiylari ham tabiatni tadqiq qilishda, osmon yoritgichlarini Jcuzatishdan chetda qolmaydilar, to'plangan bilimlarni kelajak avlod uchun zarur deb hisoblaydilar.

Qadimgi Sharq kohinlari fan va ilmiy bilimlar bilan qiziqishda birinchilardan ekanligi tarixdan ma'lum. Xususan, ular matematika, astronomiya va meditsina sohalarini o'rgandilar, to'plangan bilimlardan o'zlarining iqtisodiy va mafkuraviy manfaatlarini mustahkamlashda foydalandilar.

Biroq ma'lum tarixiy bosqichga kelib tabiat va olam hodisalari haqidagi to'plana borgan ilmiy bilimlar diniy qarashlar bilan kelisha olmasligi ma'naviy madaniyatda namoyon bo'ldi. Turli qabilalarda shakllangan diniy, afsonaviy qarashlarda tabiat hodisalarini va inson hayotini sababiyat asosida tushunish elementlari bor edi. Olam manzarasining afsonaviy tushunchasi ibtidoiy odam ongining xususiyatiga bog'liq edi. Ya'ni ular uchun tabiat - urug' jamoasi, osmon, er, suv, inson va hokazolar esa qon-qarindoshlik munosabatlarida jamoaning a'zolaridir.

4.2. Din fenomenologiyasi.

Din falsafasini dinni o'rganishdagi dunyoviy yondashuvlarning markaziy qismi deb hisoblash mumkin. U din tarixi, din psixologiyasi va din sotsiologiyasi kabi asosiy fanlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Antropologiya va etnografiya ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu fanlarning tadqiqot merosi ko'plab faktik materiallarni o'z ichiga oladi. Ushbu materiallar tahlili asosida din

falsafasidagi asosiy maktablar vujudga kelgan. D.V.Pivovarovning ta'kidlashicha, din falsafasi diniy falsafaga nisbatan o'ziga xos metasistema, ya'ni dinning mohiyati, mazmuni, tuzilishi, shakllanishi va rivojlanishini tavsiflash imkoniyatiga ega bo'lgan diniy dunyoqarash nazariyasidir. Taniqli dinshunos D.V.Pivovarovning ilmiy izlanishlari tufayli din falsafasi falsafiy bilimning muhim sohasi sifatida e'tirof etildi. Uning rivojlanishisiz G'arbiy Yevropa falsafiy namunalari va tizimlari shakllanishi mumkin bo'lmagan edi.

Din falsafasi bo'yicha, ayniqsa tarixiy nuqtayi nazardan, shunchalik ko'p va xilma-xil asarlar yaratilganki, ularni sanab o'tish faqat bibliografik ro'yxat tuzish orqali amalga oshirilishi mumkin. Bizni din falsafasini o'rganish uchun, shubhasiz, muhim bo'lgan asarlarning tarixiy ketma-ketligi emas, balki uning muammolar doirasi zamonaviy davrda qanday o'zgargani qiziqtiradi. Z. fon Shtorxenau (din falsafasining fan sifatidagi vazifalarini belgilab bergan), Y.Fixte (uning «haqiqiy diniy his-tuyg'u» va «diniy xarakter» tushunchalari bilan), I. Berger (din falsafasining tarixiy konteksti) kabi olimlarning falsafiy mulohazalariga munosib baho berar ekanmiz, so'nggi paytlarda ilmiy jamoatchilikni bu sohadagi natijalar va yutuqlar bilan qiziqtirgan din falsafasining o'ziga xos jihatlariga e'tibor qarataylik.

Din falsafasi inson qalbida diniy tuyg'uning tug'ilishi va qaror topishi haqidagi «kauzal masala»ni (V.K.Shohin ta'biri bilan aytganda) oydinlashtirishga qaratilgan. Binobarin, diniy ong va uning shakllanishi bilan bog'liq kechinmalar muammosi bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir. Bu muammoni hal etish yo'llarining eng yorqin timsoli din fenomenologiyasida namoyon bo'ladi. Bu sohada to'plangan diniy tushunchani anglash va falsafiy qayta qurish tajribasi, markazida universal diniy ong bo'lgan dinning morfologik xususiyatlarini tushunish, muqaddas dinni birinchi fenomen sifatida tavsiflash universitet kurslarida ushbu fanni shakllantirgan mualliflik yondashuvlarining butun majmuasini dolzarblashtiradi. Ularning orasida G. van der Leu, R.Otto, Y.Vax, M.Eliade, F.Xayler, G.Menshing, K.Goldammer kabi mualliflarni sanab o'tamiz.

Din fenomenologiyasi - dinshunoslikdagi metodologik yondashuv bo'lib, unda din tarafdorlarining qarashlariga alohida ahamiyat beriladi. Din fenomenologiyasi falsafiy fenomenologiyaga asoslanib, ilmiy yoki umume'tirof etilgan qadriyatlar va xurofotlarning buzuvchi ta'siridan xoli bo'lgan tadqiqotlar orqali dinning mohiyatini aniqlashga intiladi. Dinni o'rganishga fenomenologik yondashuv, odatda, olimning o'zi o'rganayotgan diniy an'anada shaxsan ishtirok etishini nazarda tutadi, bu esa muayyan dinga oid turli diniy hodisalarning ahamiyati va namoyon bo'lishini tushunish imkonini beradi. Fenomenologik yondashuvdan foydalangan holda dinshunoslik tadqiqotlarini o'tkazishda olimlar neytral pozitsiyani egallaydilar va o'rganilayotgan din haqidagi mavjud qadriyatli

fikrlardan voz kechadilar. Din tadqiqotchilari ko‘pincha din fenomenologiyasini dinshunoslikdagi eng muhim fanlardan biri sifatida tavsiflaydilar. Uning boshlang‘ich nuqtasi har qanday din din fenomenologiyasida o‘rganishning asosiy mavzusi bo‘lgan diniy tajribaga ega ekanligi haqidagi bayonotdir.

"Fenomenologiya" atamasi 1764 yilda matematik va faylasuf I. G. Lambert tomonidan kiritilgan.

XVIII asr oxirida nemis faylasufi Immanuil Kant fenomenlar (hodisalar) va noumenlar o‘rtasida farq o‘tkazuvchi konsepsiyani ilgari surdi. Kant hodisa deganda transsendental Men[1] tomonidan tashkil etilgan har qanday obyekt, noumen deganda esa sof (ya‘ni tajribaga tayanmaydigan) aqlning aprior g‘oyalarini[2] tushungan. Shu bilan birga, u ko‘pincha o‘z-o‘zidagi narsalarni noumenlar bilan tenglashtirgan, garchi ular o‘z-o‘zidagi narsalarga qarama-qarshi o‘laroq hissiy idrokni keltirib chiqarmasa va aql-idrokka bilim materialini bermasa ham. Ko‘pgina din fenomenologlari diniy fenomenlar va o‘z-o‘zidagi diniy voqelik o‘rtasida shunga o‘xshash farqni o‘tkazadilar.

XX asrda fenomenologik harakat paydo bo‘lguniga qadar "fenomenologiya" atamasi ko‘pincha nemis faylasufi G. V. F. Hegel va uning "Ruh fenomenologiyasi" asari bilan bog‘lanardi. Ushbu asarida u Kantning fenomenlar va noumenlar o‘rtasidagi ajralishini bartaraf etishga uringan. Hegelning talqiniga ko‘ra, "fenomenologiya" atamasi ham aniq, ham ko‘p qirrali mavjudlik shaklida namoyon bo‘ladigan va ketma-ket gavdalanishlar (o‘zaro dialektik bog‘liq holatlar) orqali mutlaq Bilimga erishadigan Ruh haqidagi fanni anglatadi. Hegelning fikricha, ong doimo subyekt-obyekt munosabatini ko‘rsatadi. "Ruh fenomenologiyasi"da Hegel ong va obyekt o‘rtasidagi uzilishni yo‘qotishni hamda obyektning Kant davridan beri falsafada markaziy o‘rinni egallab kelgan va Hegel ilmiy asoslashga harakat qilgan o‘z-o‘zini anglash ekanligini isbotlashni maqsad qilgan.

Kant va Hegelning falsafiy nazariyalari fenomenologiyani tushunishning ikki yo‘nalishini shakllantirdi va ular ta‘sirida din fenomenologiyasi rivojlandi. Bir tomondan, u keng ma‘noda kuzatilayotgan hodisalarni idrok etishning tavsifiy tadqiqoti sifatida tushuniladi. Boshqa tomondan esa, tor ma‘noda fenomenologik usuldan foydalanuvchi falsafiy yondashuv nazarda tutiladi.

1887 yilda gollandiyalik ilohiyotshunos va din tarixchisi P. D. Shantepi de la Sosse o‘zining mashhur "Din tarixi bo‘yicha qo‘llanma" asarida birinchi marta tarixda takrorlanuvchi diniy hodisalarni (afsonalar, marosimlar, urf-odatlar va amaliyotlar) qiyosiy o‘rganib chiqdi va boblardan birining nomida "din fenomenologiyasi" iborasini "Din fenomenologiyasi eskizi" sifatida qo‘lladi.

Din fenomenologiyasi o‘zining klassik ko‘rinishida kelib chiqishi jihatidan sinkretik ta‘limot bo‘lib, unda teologiya (liberal protestantlik shaklida), empirik

dinshunoslik va falsafiy fenomenologiya kabi fanlarda ishlab chiqilgan mulohazalar natijalari o'z aksini topadi. M.A.Pilayevning ta'biricha, "din fenomenologiyasidagi muqaddaslik muammosini bir vaqtning o'zida uchta fan: teologiya, dinshunoslik va falsafa hal etadi".

Din fenomenologiyasida, klassik va zamonaviy (neofenomenologiya deb ataluvchi) yo'nalishlarda metodologik yondashuvlar birligi mavjud emas, bu esa ko'pincha bir qator tanqidiy mulohazalarga sabab bo'ladi. Biroq aynan shu sabablar tufayli ushbu yo'nalishga mansub olimlar (din fenomenologlari) faoliyatini o'ziga xos uslubiy va janriy jihatdan sifatli tadqiqot holati sifatida belgilash uchun asos bor. Bu tadqiqot holatining shakl va ko'rinishlari xilma-xilligi uni boshqalardan ajratib turadi. Har bir muallif numinoz (R.Otto) va muqaddas (M.Eliade) mavzusini o'qishning o'ziga xos uslubiga ega. G'arb yondashuvlarida din fenomenologiyasi san'atga yaqinroq degan g'oya qo'llab-quvvatlandi. Bu madaniyatdagi "muqaddas" namunalarini o'rganishga muallifning dolzarb yondashuvi bo'lib, unda muallif tomonidan ma'no va ularning madaniyat uchun ahamiyatini ifodalash hamda tushunish masalasi ajoyib tarzda ko'tariladi. Bu shaxsiy tadqiqot qiziqishining sohasi bo'lib, madaniyatdagi muqaddas obyektlarga nisbatan mavjud bo'lgan g'oyani talqin qilishda ishtirok etish maydonini o'z ichiga oladi. Masalaning bunday qo'yilishida muayyan shaxsning ichki tajribasi, o'sha madaniyat va undagi din uchun yaxlit va ahamiyatli xususiyatlar kasb etadi.

Bugungi kunda din fenomenologiyasining ikki nazariy yo'nalishi shakllanib bo'lgan: tavsifiy va talqiniy. Fenomenologik tadqiqotlarning muammoli maydoni rasman aynan shu tarzda tashkil topgan va umuman olganda, dinshunoslik uchun uning munozarali jihatlari ana shu asosda qurilmoqda.

Din fenomenologiyasi uchun diniy dunyoqarashning ifodaviylik va kundalik jihatlari asosiy e'tibor markazida turadi. U dinni subyektiv va obyektiv tomonlardan o'rganib, bunda psixologik (diniy tajriba, diniy e'tiqod, diniy ong) hamda metafizik (aql bilan anglash mumkin bo'lgan) qismlarni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, E.Gusserlning klassik falsafiy fenomenologiyasida bayon etilgan g'oya o'zgartirildi. Gusserl transsendental, mutlaq yoki ilohiy tabiatni ongning g'ayritabiiy narsalarga yo'naltirilishi va keyinchalik uni fenomenologik tarzda reduksiyalash, ya'ni ongni kundalik, diniy va falsafiy dunyoqarash qoidalaridan "tozalash" jarayonida ko'rgan edi.

Din fenomenologiyasi tarixiy va ijtimoiy-madaniy polimorfizmni tan olsa-da, dinni tarixiy rivojlanishdan butunlay mustaqil narsa sifatida ko'radi. U dinga faqat tarixiy hodisa sifatida ta'rif berish imkoniyatini rad etadi. Diniy ong tuzilishi va uning xususiyatlarini din fenomenologiyasi doirasida o'rganish esa uning amal qilish mexanizmlarini (intensiya, reduksiya, intuitiv anglash) aniqlash va iloji boricha tasvirlash imkonini beradi.

Din fenomenologiyasi, bunday vaziyat tufayli, dinni o'rganishda an'anaviyroq bo'lgan din tarixi va sotsiologiyasi kabi bilim sohalaridan ko'plab tanqidlarga duchor bo'ldi. Eng keng tarqalgan e'tirozlardan biri - madaniyat va din tarixida muqaddaslik hodisasining namoyon bo'lishini o'rganishda yagona metodologiyaning mavjud emasligi hisoblanadi.

Zamonaviy davrda din neofenomenologiyasi dinni tushunishda ekzistensial tajribalarning roli va ahamiyati, fenomenologik yondashuvning o'ziga xosligi hamda muqaddaslik mavzusini o'rganishda ongimiz faoliyati mazmunini tahlil qilish kabi masalalarga e'tibor qaratdi. Din fenomenologiyasining zamonaviy talqinlarida qiziqish va yo'nalishning bunday kuchli o'zgarishi natijasida dindorlarning his-tuyg'ulari va kechinmalari psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlar uning klassik namunalaridan farqli ravishda rivojlandi. Din neofenomenologiyasining eng yirik vakillari sifatida J. Vaardenburg va V. Gantke tan olinadi.

Shunday qilib, muqaddas narsa kechinma va tafakkur hodisasi sifatida diniy ongda dolzarblashib, falsafiy fenomenologiya masalalarini yuzaga keltiradi (Xaydeggerning borliq ma'nosi haqidagi savoli qo'yilishi va muqaddaslikning borliq tafakkuriga ochiqligini anglash); muqaddaslikning fenomenologik germenevtikasi protestant tizimli ilohiyoti uchun bir qator yangi imkoniyatlarni ochib beradi.

"Muqaddas" (R.Otto), "oliy g'amxo'rlik" (P.Tillix) va "cheksizlikka mayl" (Ya.Friz) tushunchalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik din fenomenologiyasining asosiy muammosini ekzistensial-fenomenologik yo'nalishda ko'rib chiqish jarayonida yuzaga kelgan.

Rus falsafasi vakillarining asarlari muqaddaslik hodisasini o'rganishning alohida sohasini tashkil etadi. V. Solovyov, V. Rozanov, A. Losev va ota P. Florenskiy kabi mualliflar ijodida muqaddaslik fenomeniga bo'lgan qiziqish ularning shaxsiy talqinlarida o'z aksini topadi va fenomenologik falsafa g'oyalari bilan uyg'unlashadi.

Endi ba'zi xulosalarni chiqaraylik.

Muqaddaslik mavzusi nafaqat din fenomenologiyasida, balki uning madaniyat uchun muhim talqinlarini din falsafasi, ilohiyot va dinshunoslikda ham ko'rishimiz mumkin. Muqaddaslikni tushuncha sifatida shakllantirish jarayoni biror aniq fan doirasidan ancha tashqariga chiqib ketadi, xuddi dinni o'rganish chegaralaridan ham tashqariga chiqqani kabi. Zamonaviy din neofenomenologiyasida muqaddaslik va axloq, muqaddaslik va ma'no, muqaddaslik va texnika kabi mavzular alohida e'tibor tortmoqda. Bu esa axborot texnologiyalari va raqamli jamiyat davrida muqaddaslikni o'rganish

chegaralarining o'zgarishi hamda uni anglash xususiyatlarini yaqqol ko'rsatib beradi.

4.3. Din psixologiyasi. Din sotsiologiyasi.

Din psixologiyasi. Zamonaviy dunyoda din psixologiyasidagi yangi metodologik yondashuvlarni tushunish zarurati dolzarb bo'lib qoldi. Buning sababi shundaki, kechinmalar nafaqat kundalik ongning e'tiborini tortmoqda, balki zamonaviy insonning me'yoriy (huquqiy) va dunyoqarash amaliyotida o'z ifodasini topishini ham taqozo etmoqda.

Zamonaviy din psixologiyasi uchun muhim jihatlardan biri ekologik jihatdan asosli usullarga tayangan tadqiqotlar bo'ldi. Zamonaviy din psixologiyasida, shuningdek, inson va uning xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan keng ko'lamli fanlarda ham, tadqiqot vositalarining imkoniyatlari tobora takomillashib bormoqda. Masalan, kuzatuvchining yakkalanishidan voz kechish natijasida ko'pchilik tadqiqotlarda bunday muhitga qo'shilishga asoslangan uslublar ustuvorlik kasb etdi. Suhbat o'tkazish, shaxsiy hujjatlarni tahlil qilish, bevosita kuzatuv va narrativ tahlil zamonaviy olimning tadqiqot maydonini belgilab, muayyan vaziyatga xos bo'lgan ijtimoiy o'zaro ta'sir asosida o'sha vaziyatdagi e'tiqodlarni o'rganish imkonini beradi.

XX asr oxiriga kelib, din psixologiyasi dasturlari bo'yicha tayyorgarlik tizimi saqlanib qolgan mamlakatlar soni keskin kamayib ketdi. Dunyodagi eng nufuzli Chikago universitetida din psixologiyasi dasturi mavjud bo'lsa-da, bu yo'nalishning zamonaviy izdoshlari yo'q. Germaniya va Niderlandiya ham bu jihatdan istisno emas. Rossiyada din psixologiyasiga qiziqish, bu yerda umumiy va differensial psixologiyaning juda kuchli maktablari rivojlanganligi bilan bog'liq edi (I.P.Pavlov, B.M.Teplov, V.M.Bexterev, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev).

Bugungi kunda din psixologiyasi muammolari va ma'naviyatga oid masalalar o'rtasidagi munosabat tez sur'atda kengayib bormoqda. Shu bois, din psixologiyasining predmet sohasi haqida gapirish tobora murakkablashmoqda. Shunga qaramay, bu sohada bizga yo'l ko'rsatuvchi eng mashhur ismlarni sanab o'tish o'rinli bo'ladi. Ular quyidagilardir: Skott Richards, Alan Bergin, Bernard Spilka, Ralf Hud, Edvard Shafranski, Jeyms Jons, Benjamen Beyt-Halami, Devid Vulf, Paskal Buaye, Tomas Louson va boshqalar. Din psixologiyasi masalalariga bag'ishlangan salmoqli ilmiy davriy nashrlar ro'yxatini qisqacha keltirib o'tamiz: "Din psixologiyasi xalqaro jurnali", "Din psixologiyasi jurnali" (Kanada), "Dinni ilmiy o'rganish jurnali".

Zamonaviy tadqiqot loyihalari ham katta qiziqish uyg'otadi. Masalan, "Dissotsiativ holatlarning madaniyatlararo tadqiqotlari" loyihasi rahbari Erika Burginon o'tkazilgan izlanishlar asosida shunday xulosaga kelgan: diniy

qoidalarda ongning o'zgargan holatlari (OO'H) shakllari o'z ifodasini topadi va uyg'unlashadi. Bu e'tiqodiy amaliyotning murakkab tizimlariga va diniy insonlar bilan muloqot qilishda psixologiya fani vositalarini qo'llash zaruriyatiga olib keladi. Zamonaviy insonning dunyodagi ontologik mavjudligi modellariga nisbatan muayyan munosabatni ifodalash shakli sifatida dindorlikni ajratib ko'rsatish muammosi ham murakkablashib bormoqda.

So'nggi paytlarda o'zini oqlagan kognitiv dinshunoslik dinshunoslik, psixologiya, antropologiya, sotsiologiya, falsafa kabi sohalardan olingan tamoyillar asosida qurilgani diqqatga sazovordir. ISSni o'rganish sohasida dinshunoslik va psixologik tadqiqotlar mavzulari o'zaro bog'liq. A. Lyudvigning klassik ta'rifiga ko'ra, ongning o'zgargan holatlari - bu ma'lum bir shaxs uchun umumlashtirilgan me'yorlardan farq qiladigan subyektiv tajribalar yoki psixologik faoliyatdagi o'zgarishlar bo'lib, ular insonning o'zi tomonidan anglanadi yoki kuzatuvchi tomonidan qayd etiladi. Bu holatlar namoyon bo'ladigan muhitga kiritilganda alohida qiziqish uyg'otadi.

Ongni tushunish muammosiga qaratilgan falsafiy g'oyalar zamonaviy bilimning deyarli barcha sohalarida ommalashgan. Ong va uning holatlarini, jumladan o'zgartirilgan holatlarni anglash sohasidagi sezilarli yutuqlar bilan ajralib turadigan tarixiy cho'qqi klassik darajaga ko'tarildi. I.Kant, G.V.F.Gegeldan boshlab, keyinchalik M.Xaydegger va J.-P.Sartrning fenomenologik falsafiy yo'nalishidan chetlashib, ilmiy va falsafiy tafakkur tabiat va ong haqidagi tasavvurlar o'rtasidagi aniq muvofiqlikni izlash bilan shug'ullandi.

Umumiy psixologiyada ong va uning individual hayot darajasidagi joylashuvi o'rtasidagi aloqani, barcha teng sharoitlarda noyob bo'lgan, qanday aniqlash va tushuntirish mumkinligi haqidagi masala ko'pincha ularning paydo bo'lish sabablariga bog'liq holatlarni tavsiflashga keltirib qo'yiladi. Garchi ma'lum ma'noda tavsif hodisaning mohiyatini aniqlash va uni nomlashning falsafiy jarayoni bo'lsa-da, falsafiy vositalarga murojaat qilish faqat so'nggi paytlarda kuzatilmoqda. Masalan, boshdan kechirilayotgan kechinmalarning subyektiv aniqligini hisobga olish muammosi (lotincha "qualia" atamasidan olingan bo'lib, "boshdan kechirmoq" yohud "buni qanday his qilish" degan ma'noni anglatadi) qiziqarli tus oldi.

Taklif qilinayotgan yondashuvlarni xususiyatiga ko'ra IMS tadqiqotlarida uch rasmiy guruhga ajratish mumkin (T.P.Suares taklifi asosida): 1) IMSga olib keluvchi sabablarni aniqlaydigan yondashuvlar; 2) ma'lum (va/yoki hali aniqlanmagan (noaniq)) parametrlar bilan bog'liq bo'lgan kechinmaning o'zini tavsiflash; 3) IMSning oqibatlarini.

Ong falsafasida bir mohiyatdan boshqasiga o'tishni tushunish va tushuntirish bilan bog'liq masalalar eng muhim hisoblanadi. Falsafiy tadqiqotda O'zgartirilgan

Ong Holatlari (O‘OH) muammosini taqdim etishning noyob usuli namoyon bo‘ladi, bu yerda nomlash muammoni anglash (ma’nosini ochib berish) imkoniyatini yaratadi, hatto uni tushunish imkoniyati paydo bo‘lguncha. Falsafiy nuqtayi nazardan o‘zgaruvchanlik sifat jihatidan aniq belgilangan O‘OH atamasi bilan bunday imkoniyat mavjud.

Ongni tushunish fenomenologik va psixologik jihatlarni ko‘rsatishni nazarda tutadi, ongning ekstremal namoyon bo‘lish shakllarini o‘rganishda esa (masalan, ongning o‘zgargan holatlarini tahlil qilganda) funksional ajralish holatlariga ko‘proq e’tibor qaratiladi. Devid Chalmers o‘zining «Ongli aql: fundamental nazariyani izlash» asarida ongning nofizik tabiati haqidagi g‘oyalarni juda bahsli fikrlarni ilgari surgan holda rivojlantiradi. Shunday qilib, «ong» atamasini, ayniqsa din psixologiyasi kabi bilim sohasi uchun yagona ta’rifga keltirish masalasi o‘zining yakuniy yechimidan hali ancha uzoq.

Ong falsafasining asosiy muammolaridan biri, din psixologiyasi meros qilib olgan, ong holatlariga ma’lum bir aniqlik xos degan faraz edi. Ong intensiv miqdor sifatida tushunilardi. Kantning «Sof aql tanqidi» falsafasidan o‘zlashtirilgan g‘oya (ongning har doim yanada kamaytirilishi mumkin bo‘lgan darajasi mavjud) hozirga qadar o‘z tarafdorlarini topib kelmoqda.

Gegelning ong shaklini rivojlantirish g‘oyasi jismoniy va predmetli aniqliklar doirasidan tashqariga chiqish imkonini berdi, shu bilan ma’naviy amaliyot va umuman din tomonidan qiziqish hamda o‘rganish obyektiga aylandi. Zamonaviy tadqiqotlarda ongning xususiyatlari sifatida ifodalilik va intensivlik uning mazmunini tushunish uchun eng ko‘p ma’lumot beruvchi omillarga aylanmoqda.

Psixologiya va din falsafasi muammolarining eng istiqbolli kesishish nuqtasida yuzaga keladigan ikkinchi masala falsafiy refleksiya masalasidir. Falsafiy refleksiya dunyoni ham anglash, ham his etishni o‘z ichiga oladi va u insonning ijodiy faoliyatida namoyon bo‘ladi, bu esa dunyoni hissiy idrok etishni qadriyatlarga yo‘naltirilgan holga keltiradi. Shu ma’noda, falsafa inson mavjudligiga ma’no baxsh etuvchi talqinning yaxlit shakli hisoblanadi. Shu ma’noda vujudga kelgan narrativ, falsafiy matn (V.S.Merlinning integral individuallik nazariyasi) muallifning o‘ziga bergan chegaraviy savollar haqidagi turli talqinlar (shaxs, subyekt, individuallik kabi turli atamalar orqali) majmuasini taqdim etadi. Aynan til va lingvistik tuzilmalarni (subyekt tajribasida tilning roli) tahlil qilish jarayonidan boshlab, ong muammosi o‘z sohasining chegaralaridan chiqib, fanlararo xususiyat kasb eta boshlaydi.

IMS xususiyatlarining tavsifi ko‘rish va talqin qilish muammosini yuzaga keltiradi. Bu haqda L. Vitgenshteyn o‘zining “Psixologiya falsafasi haqida qaydlar” asarida juda yaxshi ta’kidlagan: so‘zlar muallifning fikrini isbotlamaydi,

aksincha, shunday fikrlaydigan odamning ongida nima bo'lishi kerakligi haqida o'ylashga majbur qiladi. His-tuyg'uni ifodalash tuyg'uga o'xshaydi. Bu, aslida, gnoseologik paradoksidir: biz ichki holatlarning mavjudligiga ishonamiz, aks holda ularni o'rganishga kirisholmas edik.

Natijada, ISSni tavsiflash jarayonining o'zi tadqiqotchi oldiga ko'rish va talqin qilish muammosini qo'yadi: ayrim yo'nalishlar uchun bu bevosita empirik ma'lumotlarga asoslangan bilim hisoblanadi, bunda ma'lumotlar o'zaro kelishilgan bo'lishi shart emas (bu holda biz D. Yum va B. Rassel g'oyalaridan kelib chiqqan an'anaviy yondashuvlar bilan uzviylikni kuzatamiz). Boshqa yo'nalishlar uchun esa bilimning mezonlari tizimlilik va izchillik bo'lib, ularni empirik ma'lumotlarga keltirib bo'lmaydi (B. Spinoza, G. V. Leybnis). Usullar va umuman metodologiyaning tarqoqligi ISSning ko'plab tasniflariga olib keladi, biroq ularning mohiyatini aniqlay olmaydi.

Din psixologiyasida sifat, miqdor va o'lchov o'rtasidagi nisbatlarning fundamental falsafiy muammosi o'zining haqiqiy ifodasini topdi. Turli shakldagi o'zgartirilgan ong holatlari orasidagi munosabatlar tabiat, sharoit va kelib chiqish o'rtasidagi o'zaro aloqalar sifatida talqin etiladi.

«Ong» tushunchasi «psixika» tushunchasidan ancha tor ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, psixika tirik mavjudotning bevosita muhit bilan o'zaro ta'sir qilish vositasi sifatida talqin etiladi. Bunday holda, ongning o'zgaruvchanligi dunyo bilan aloqaning o'ziga xos turi sifatida nochiziqli xususiyatga ega bo'ladi. Shu sababli, zamonaviy dunyoda o'zgacha ong holatlarini keltirib chiqaruvchi omillar soni ortib boradi. Kognitiv dinshunoslikda diniy tizimlarning mazmuni va shaklini belgilaydigan diniy tushunchalarni ifodalash va uzatish masalasi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Xususan, bunday tushunish o'zgarishlar xarakterini aniqlash imkonini beradi: turli xil ochiq va yashirin aloqalarni birlashtirish qobiliyatining o'zi ongning yetukligini belgilovchi markazga aylanadi.

Shunday qilib, ISS ni kuzatish va tavsiflash jarayonida tadqiqotchi qo'llaydigan tamoyillar asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Bu muammoda empirik ma'lumotlarni belgilash hamda tajribani boshdan kechirayotgan subyektning tili (shaxsiy til) o'zaro chambarchas bog'liq.

Zamonaviy jamiyatda din psixologiyasi doirasida yana bir muammo o'zini namoyon etdi: inson his-tuyg'ularini ifodalash uchun tilning yetishmasligi. Stress holatida odam undan chiqishning samarali usullarini izlaydi yoki boshqalar buni qanday yengayotganiga e'tibor qaratadi. Din psixologiyasi tomonidan e'tiborga loyiq deb tan olingan hodisalarning ko'p qirraliligi o'ziga xos tadqiqot amaliyotini talab qiladi, chunki faqat g'arbiy xristianlikka yo'naltirilganlik yetarli emas. Shu sababli, psixologik himoya mexanizmlarini o'rganishda Sharq diniy amaliyotlari ham muhim o'rin egallaydi.

Bugungi kunda haqiqiy qavm jamoasi dindor keladigan muammolarni hal qilishga qodir emas, buning uchun yanada ochiqroq va marosimiy bo'lmagan makon talab etiladi. Internet hamjamiyatlarida muloqot usullarining xilma-xilligi tufayli jamoa va dindor o'rtasidagi o'zaro ta'sirning ijtimoiy amaliyotda o'rnashgan shakllaridan uzoqlashish tabiiy holdir.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy din psixologiyasi umumiy psixologiya va antropologiyadan olgan meros shundan iboratki, diniy tafakkur va xulq-atvorning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish psixik mexanizmlarning funksional holatiga asoslanadi.

Zamonaviy din psixologiyasining yuqorida keltirilgan muammoli sohalaridan zamonaviy tadqiqotchilar oldida turgan quyidagi masalalar doirasi aniq ko'rinadi:

- Barcha madaniyatlar va xalqlar uchun diniy tasavvurlar namunalarning cheklanganligi.

- Ongdagi marosimlar shakli va mazmunining harakatlarni ifodalash tizimi bilan o'zaro bog'liqligi.

- Diniy tajribaning o'ziga xos xususiyatlari.

Bu va boshqa ko'plab muammolarning yechimi zamonaviy din psixologiyasining XXI asr insonini yuqori beqarorlik vaziyatiga moslashtirishdagi amaliy foydasi bilan bog'liq. O'zgaruvchan me'yorda resurslarimiz taqsimlanishiga ta'sir etuvchi mexanizmlarni tushunish insonga o'zi haqidagi bilimdan ko'ra, o'zini tizim sifatida boshqarish haqida ko'proq bilim beradi. Din psixologiyasining instrumentalizmi uning o'ziga xos sifat holati sifatida hali ham bartaraf etilmagan.

Din sotsiologiyasi. Din sotsiologik tahlil predmeti sifatida jamiyat tuzilmalari, ijtimoiy aloqalar va diniy hodisa bilan bog'liq munosabatlar majmuidir. Din sotsiologiyasi ijtimoiy voqelikning kuzatish, o'lchash, qayd etish, tasdiqlash yoki inkor qilish mumkin bo'lgan jihatlariga e'tibor qaratadi. Sotsiologik nuqtayi nazardan din shaxslar va ijtimoiy guruhlarining xulq-atvor ko'rinishlari, odamlarning og'zaki (nutqiy) harakatlari, ularning faoliyati natijalari orqali o'rganiladi.

Din sotsiologiyasi quyidagi masalalarni o'rganadi:

- dinning vujudga kelishining ijtimoiy shart-sharoitlari;
- ijtimoiy tizimning faoliyati va taraqqiyotida dinning o'rni va ahamiyati;
- dinning amal qilishining ijtimoiy qonuniyatlari;
- ijtimoiy tuzilma va uning unsurlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir;
- umuman ijtimoiy tizim rivojlanishi kontekstida dinning o'ziga xos kichik tizim sifatida amal qilishi va rivojlanishining ijtimoiy qonuniyatlari;

□ dinning ijtimoiy tizimning boshqa elementlariga ta'siri hamda mazkur ijtimoiy tizimning dinga ko'rsatadigan aks ta'siri.

Dinni sotsiologik tahlil qilishning asosiy predmeti din va jamiyatning o'zaro aloqasini o'rganishdan iborat. Zamonaviy din sotsiologiyasida din evolyutsiyasi ikki tomonlama jarayon sifatida ko'rib chiqilmoqda: dinning jamiyatga ta'siri hamda ijtimoiy omillar ta'sirida dinning o'zi rivojlanishi. Bu borada yangi konsepsiya ishlab chiqilmoqda. Shu sababli, din sotsiologiyasining asosiy tushunchalari “dindorlik”, “dindorlik darajasi” va “dindorlik holati” hisoblanadi.

Tarixiy kontekstda din sotsiologiyasi. Din sotsiologiyasi tarixida ilgari surilgan ko'plab g'oyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ular bu sohadagi yangi hodisa va tendensiyalarni tushuntirishda andoza va sxemalar sifatida qo'llanilmoqda. Shu bois, din haqidagi sotsiologik fikrlar tarixidagi asosiy yo'nalishlarga qisqacha tarixiy sharh berish lozim.

Din sotsiologiyasi ilmiy fan sifatida XIX asr o'rtalarida O.Kont davridan boshlab sotsiologiyaning shakllanishi jarayonida vujudga kela boshladi. Garchi bu mutafakkir sotsiologiyaning umumiy nazariyasida uning bo'limlariga alohida e'tibor qaratmagan bo'lsa-da, uning fan va din o'rtasidagi munosabat haqidagi (inson aqliy rivojlanishining “uch bosqich qonuni”) va “ijobiy din” – insoniyatni ijtimoiy organizm sifatida e'zozlash madaniyatini yaratish imkoniyati to'g'risidagi fikrlari diqqatga sazovordir. Bu g'oyaga ko'ra, inson zoti “ulug' mavjudot” sifatida sig'inish predmeti bo'lishi kerak edi. Shuningdek, O.Kontning jamiyatni (shu jumladan dinni ham) o'rganish usullari - kuzatish va bilvosita dalillarni (urf-odatlar, marosimlar, yodgorliklarni) o'rganish haqidagi masalani ko'tarib chiqqani e'tiborga loyiqdir. Din sotsiologiyasining asoschisi sifatida esa E.Dyurkgeym (1858–1917) tan olingan. U o'zining “Diniy hayotning elementar shakllari” (1912) asarida dinning maxsus sotsiologik nazariyasini ishlab chiqqan. Avstraliya aboriginlarining e'tiqodlarini o'rganar ekan, u dinning bir nechta asosiy vazifalarini aniqladi: intizomiy, birlashtiruvchi, ko'paytiruvchi va ruhiy ko'taruvchi. Tadqiqotchining fikricha, din har qanday jamiyatning tarkibiy unsuri bo'lib, “ijtimoiy his-tuyg'ularni” uyg'otadi va jamoaviy tasavvurlarni shakllantiradi. Dinda insonlarga xos bo'lgan oddiy narsalarni muqaddaslashtirish qobiliyati mavjud bo'lib, buning natijasida ular jamiyatni yagona ijtimoiy organizmga birlashtirish vazifasini bajarish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shunday qilib, din sotsiologiyasida dinning asosiy vazifasi integratsiya ekanligini va dinsiz jamiyatning mavjud bo'la olmasligini ta'kidlovchi yetakchi konsepsiyalardan biri shakllandi. Bunga qarama-qarshi bo'lgan konsepsiya ancha keyinroq paydo bo'ldi. U K.Marksning g'oyalari bilan bog'liq bo'lib, Marks dinni ziddiyatlar va begonalashuv bilan bog'lagan hamda uni ijtimoiy o'zgarishlar omili sifatida talqin etgan edi.

E.Dyurkgeymning funksionalizm an'analari B.Malinovskiy ("Tinch okeanining g'arbiy qismidagi argonavtlar", 1922) va A.R.Redkliff-Braun ("Ibtidoiy jamiyatda tuzilma va funksiyalar", 1922) tomonidan davom ettirildi. Ikkala monografiya ham dala tadqiqotlari natijalarini aks ettirdi, ularning mualliflari dinning dastlabki shakllari va uning jamiyatdagi funksiyalarini talqin qilishda ko'plab yangi g'oyalarni kiritdilar. Dinning funksiyalariga psixologik (psixologik qulaylik va xavfsizlik hissini yaratish) va motivatsion (shaxsni jamiyat uchun ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xatti-harakatlarga undash) funksiyalar qo'shildi.

Yana bir bor ta'kidlab o'tamizki, birinchi konsepsiya dinni jamiyat uchun muhim bo'lgan, ijtimoiy yaxlitlikni "mustahkamlaydigan" "me'yor" sifatida ko'rib chiqadi. XIX asr ilm-fanida to'liq o'rnashgan va an'anaga aylangan bu g'oyaga zid ravishda, M.Veber (1864-1920) dinning jamiyatning turli sohalarida ijtimoiy o'zgarishlarning faol omili ekanligini ko'rsatdi. U o'z e'tiborini jahon dinlarini o'rganishga qaratdi. Ushbu muallif tomonidan qo'llangan tadqiqot metodologiyasi ham zamonaviylik uchun muhim ahamiyatga ega. Uning fikricha, ijtimoiy harakatlarni tushuntirish uchun harakat qiluvchi shaxs o'z harakatiga bergan ma'noni aniqlash orqali amalga oshirish mumkin. Tushunish diniy hodisani kuzatish natijasida ham, harakat sabablarini izohlash orqali ham yuzaga kelishi mumkin. U "Protestantlik axloqi va kapitalizm ruhi" nomli asarida protestantizm axloqiy tamoyillarining jamiyatning iqtisodiy sohasiga (xususan, kapitalizm rivojlanishiga) ta'siri qonuniyatini aniqladi. Shuningdek, u din ta'sirida rivojlangan xo'jalik hayotining jamiyat tuzilishiga, ijtimoiy tabaqalanishga va tengsizlikka ko'rsatgan ta'sirini tahlil qildi. Nafaqat iqtisodiyot, balki fan taraqqiyoti jarayonida ham dunyoni "sehrdan xoli qilish" hodisasi ro'y berib, bu sekulyarizatsiya uchun zamin yaratadi. M.Veber nazariyasi ko'plab sotsiologlar tomonidan ijtimoiy o'zgarishlarning diniy omilini o'rganishning namunasi sifatida qabul qilingan. Masalan, S.N. Bulgakovning «Xalq xo'jaligi va diniy shaxsiyat» (1908) asarida diniy dunyoqarash ustunlik qilgan davrlarda mehnatga diniy-axloqiy munosabat xos bo'lganligi ta'kidlanadi. "Din va ijtimoiy o'zgarish" masalasini P.Sorokin, R.Merton, T.Parsons, R.Bella kabi olimlar ishlab chiqqan.

Biroq, ushbu nazariya doirasida faqat dinning jamiyatga ijobiy ta'siri baholangan. Marksistik din paradigmasida ta'kidlanganidek, dezintegratsiya va diniy ziddiyatlarga alohida e'tibor qaratilmagan. K. Marks dinning mavjudligini jamiyatning sinflarga bo'linishi bilan bog'lagan va uni sinfiy kurashning bir qismi sifatida ko'rib chiqqan. Shu nuqtayi nazardan, din ezilgan ommani ijtimoiy voqelik bilan yarashtirishning mafkuraviy vositasi bo'lib, sinfiy ziddiyatlarni yashirish vazifasini bajaradi. Keyinchalik dinning konfliktologik nazariyalari R.Darendorf, K.Levin va N.Luman asarlarida chuqur tahlil qilingan. Bu nazariyalar ko'plab

tarixiy faktlarni qamrab oladi, biroq shunga qaramay, tadqiqotchilar ularning natijasida jamiyatda muayyan tarixiy o'zgarishlar yuz berishini qayd etadilar. Ijtimoiy o'zgarishlar esa, o'z navbatida, dinlarda ham o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, integrativ va konfliktogen - bu ikki konsepsiya jamiyatda dinning mavjudligining ikki tomonini tashkil etadi. Zamonaviy din sotsiologiyasida ularning dialektik o'zaro ta'sirini hisobga olish zarurdir.

4.4. Din va fan munosabatlarining falsafiy tahlili.

Faylasuf uchun ikki jihat teng ahamiyatli: zamonning ruhini his etish va o'zida abadiy mohiyatni kashf qilish qobiliyati. Bu falsafaning asosiy masalasi deb hisoblash mumkin bo'lgan insonning bu dunyodagi va o'limdan keyingi yaxlit mavjudligi haqidagi savolning ikki tomonidir. Biroq hayot va o'lim orasida chuqur jarlik mavjud. O'lim manfaatlarini hayotdan ustun qo'yib, narigi dunyoda baxtli bo'lish uchun yashash kerakmi yoki aksincha, hayot manfaatlarini o'limdan ustun qo'yib, u haqda umuman o'ylamaslik lozimmi? Falsafa tarixida shunga muvofiq empirik voqelik bilan shug'ullanuvchi "hayot falsafasi" va agar shunday atash mumkin bo'lsa, noempirik narsalar bilan shug'ullanuvchi "o'lim falsafasi" ajralib turadi. Birinchi yo'nalish hayot va fandan, ikkinchisi esa din va mistikaga yaqinroq.

Falsafa hayot va o'lim o'rtasidagi ziddiyatdan tug'iladi va uni abadiy haqiqat shaklida abadiylikni topish orqali hal etadi. Falsafa boqiy qadriyatlarga intiladi. Faylasuf o'zgarishlar oqimidan abadiylikni izlaydi va shaxsiylikni abadiylikka ko'taradi, abadiy g'oyalar olamini yaratadi.

Deyarli barcha falsafiy tizimlar insonning abadiyatga intilishi bilan yo'g'rilgan. Hind tafakkuri ruhlarning qayta gavdalanishi va Yagona mavjudlik g'oyasini, Aflotun g'oyalar olamini, Hegel esa jahon ruhini yaratadi. Dunyoda o'zini tashlandiq his qilgan inson abadiyatdan o'z o'rnini topishga jon-jahdi bilan urinadi. Chamasi, falsafiy fikrlashning ajralmas qismi bo'lgan ideallikka qiziqish shu bois paydo bo'lganki, odamlar ruhning idealligida bu dunyodan tashqariga chiqish yo'lini, abadiy mavjudlik foydasiga dalilni his etganlar.

Barcha yo'nalishdagi faylasuflar - o'limni inkor etganlar ham, u haqda gapirishning hojati yo'q deb hisoblaganlar ham (chunki u yuz bergan paytda biz yo'q bo'lamiz va demak, uning bizga daxli yo'q) - ushbu masalaga o'z munosabatlarini aniqlaganlar.

Materialistlar o'limga sof tajribaviy hodisa sifatida qarashga moyil bo'lib, Epikurning: "O'limning bizga hech qanday aloqasi yo'qligini o'zingga singdirib ol. Axir, barcha yaxshilik va yomonlik his-tuyg'uda mujassam, o'lim esa his-tuyg'udan mahrum bo'lishdir" degan maslahatiga amal qilib, muammoni chetlab

o'tishga uringanlar. Biroq hatto Epikur uchun ham falsafa o'lim hodisasi bilan bog'liq holda muhim, chunki u insonga undan qo'rqmaslikni o'rganish imkonini beradi.

Idealistlar o'lim muammosini uni inkor etish yoki unga diqqatni qaratish orqali hal qilishga uringanlar. Monten ta'kidlaganidek, o'lim qo'rquvini yengish va uni osonroq qabul qilish uchun unga ko'nikish, doimo u haqda o'ylash lozim. O'lim muamosiga e'tibor berish hayot ma'nosini izlashni rag'batlantiradi, bu esa o'limni kamroq qo'rqinchli qiladi, chunki hayotning ma'nosini topib, siz (nazariy jihatdan) uning chegaralaridan tashqariga chiqasiz.

Falsafa oxiratga ishonishni osonlashtiradigan farazlar to'plamini ishlab chiqish orqali ilohiyot masalalari bilan shug'ullanishga majbur bo'ladi. Platon va Dekartning ratsionalistik an'analari, ya'ni faqat aniq va ziddiyatsiz aqliy mulohazalargina haqiqiy bo'lishi haqidagi g'oyalarni (ilohiy tuzilmalarning haqiqiyliги haqidagi tasavvurlar ham shunga asoslangan edi) Kant rad etdi. Shunga qaramay, o'lmaslikka bo'lgan intilish bunday izlanishlarga turtki bo'lishda davom etmoqda.

Falsafa o'lmaslik muammosiga qanchalik ko'p murojaat qilsa, shunchalik diniy tusga ega bo'ladi. Ekzistensialistlar falsafa va dinning paydo bo'lishi hamda rivojlanishini "mavjudlikning befoydaligi" bilan izohlaydilar. Bu esa din va falsafaning markaziy muammosiga - esxatologiyaga (dunyoning oxiri, gunohlardan forig' bo'lish va narigi dunyo haqidagi, koinotning taqdiri va uning sifat jihatidan yangi holatga o'tishi haqidagi diniy qarashlar va tasavvurlar tizimi) olib keldi.

Falsafa dindan shunisi bilan farqlanadiki, unda shubha doimo muhim rol o'ynaydi, garchi falsafaga oyoq ostida mustahkam zamin topish uchun murojaat qilinsa-da. Dekartni barcha asoslarga shubha bilan qarashdan boshlab, xuddi shunday shubhali asoslarga qurilgan tizimni yaratganlikda ayblashgan. Falsafa boshqalarning fikrlariga shubha qilishdan boshlanib, individual ruhga asoslangan tushunchaga olib keladi. Avgustin va Foma Akvinskiyning ilohiyot tizimlari falsafa va din oralig'ida turadi, chunki ular individual bo'lsa-da, tashqi obro'ga tayanadi.

Falsafa va dinning o'xshashligini ta'kidlash kerakki, dinda ham, falsafada bo'lgani kabi, insonlar hayotida asos bo'lishi lozim bo'lgan dunyo haqidagi eng umumiy tasavvurlar haqida so'z yuritiladi; asosiy diniy g'oyalar - Xudo, dunyoning ilohiy yaratilishi, ruhning abadiyligi, inson amal qilishi lozim bo'lgan Xudoning amrlari va boshqalar - o'z mohiyatiga ko'ra falsafiy g'oyalarga o'xshaydi. Falsafa kabi, din ham tafakkur qilish mumkin bo'lgan narsalarning (Xudo) birlamchi sabablarini o'rganadi, ijtimoiy ongning bir shakli hisoblanadi.

G.V.F. Gegel dinni falsafa bilan taqqoslab, "ikki sohaning farqi go'yoki faqat falsafada fikrlanib, dinda emas, degan mavhum tushunchada bo'lmasligi

kerak, dinda ham tasavvurlar, umumiy fikrlar mavjud” ekanligiga e’tibor qaratgan. Bundan tashqari, “din falsafa bilan umumiy mazmunga ega va faqat ularning shakllari farqlanadi”, deb ta’kidlagan.

Gegelning fikricha, din va falsafa o’rtasidagi farq shundaki, falsafa tushunchalar va tasavvurlarga asoslanadi, din esa asosan tasavvurlarga (ya’ni aniq hissiy obrazlarga) tayanadi. Shu sababli falsafa dinni tushuna oladi, ammo din falsafani tushunishga qodir emas. U shunday ta’kidlaydi: “Falsafa, idrok etuvchi tafakkur sifatida, dinning shakli bo’lgan tasavvurdan ustun turadi, chunki u har ikkalasini ham angelaydi: u dinni tushunishi mumkin, ratsionalizm va supranaturalizmni ham, o’zini ham tushunadi, biroq buning aksi bo’lmaydi; tasavvurlarga tayanadigan din faqat o’zi bilan bir xil nuqtayi nazarda turgan narsalarnigina tushunadi, falsafani, tushunchani, tafakkurning umumiy ta’riflarini esa tushunmaydi”. Dinda e’tiqod, ibodat, vahiyga urg’u berilsa, falsafada aqliy anglashga e’tibor qaratiladi. Shunday qilib, falsafa dinda mujassamlangan donishmandlikning ma’nosini tushunish va anglash uchun qo’shimcha imkoniyat yaratadi. Dinda e’tiqod, falsafada esa tafakkur va bilim birinchi o’rinda turadi. Din dogmatik, falsafa esa antidogmatikdir. Falsafadan farqli o’laroq, dinda kult mavjud. Karl Yaspers shunday deb yozgan: “Falsafiy e’tiqodning, fikrlovchi inson e’tiqodining belgisi doimo uning faqat bilim bilan hamkorlikda mavjud bo’lishidir. U bilishga qodir bo’lgan narsalarni bilishni va o’zini anglashni istaydi”.

Boshqa fikrlarga e’tibor qaratamiz. N.A. Moiseyeva va V.I. Sorokovikova quyidagi xususiyatlarni ta’kidlaydilar: 1) dunyoqarash (falsafada ratsional-nazariy bilimga tayanish, dinda esa e’tiqodga, g’ayritabiiy narsalarga ishonish diniy dunyoqarashning asosini tashkil etadi); 2) tafakkur (falsafiy fikr dogmalardan xoli bo’lishi, hech qanday obro’-e’tibor bilan cheklanmasligi va barcha narsani shubha ostiga olishi mumkin, din esa obro’-e’tiborga muhtoj va ayrim haqiqatlarni isbotsiz e’tiqod asosida qabul qiladi); 3) ong (falsafa dunyo haqida yaxlit tasavvur berishga intiladi, dinda esa dunyo sezgi a’zolari orqali anglanadigan “yerdagi” va g’ayritabiiy, hissiyotdan tashqari, transsendent bo’lgan “samoviy” qismlarga bo’linadi).

A.S.Karmin ham shunga o’xshash fikrlarni bildiradi: 1) diniy g’oyalar asoslanmaydi, balki e’tiqod asosida qabul qilinadi va hech qanday tanqidga duchor bo’lmaydi, falsafa esa o’zining barcha fikrlarini dalillashga harakat qiladi; 2) dindan farqli o’laroq, falsafa o’z xulosalarini doimo tanqidiy ko’rib chiqadi; 3) din avtoritar bo’lib, inson ongiga muayyan “aqldan ustun” aqidalarni singdiradi, falsafa esa tafakkur mustaqilligini talab qiladi, unda aql hech qanday obro’- e’tiborga bo’ysunmaydi.

Falsafa va din o’zaro ta’sirining dialektikasi quyidagilarda namoyon bo’ladi: 1) falsafaning diniylashuvi: a) falsafaning diniy tus olishi; b) faylasuf faoliyatida

jamiyatdagi diniylik darajasi va yo‘nalishini inobatga olishi; 2) dinning falsafalashuvi: a) din arboblarning falsafa bilan shug‘ullanishi; b) diniy asosda falsafiy maktablar (yo‘nalishlar)ning vujudga kelishi.

4.5. Diniy qadriyatlar va ularning transformatsiyasi.

Diniy qadriyatlar har bir xalqning ma‘naviy va madaniy asoslarini shakllantiradi. Ular insonning hayotida yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish, axloqiy me‘yorlarni belgilash, ijtimoiy va madaniy munosabatlarning har xilliklarini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy dunyoda din va diniy qadriyatlar ahamiyati kuchayganligiga qaramasdan, ularning transformatsiyasi (o‘zgarish va rivojlanishi) turli omillardan kelib chiqib, yangi shakllarni olishda davom etmoqda.

Diniy qadriyatlar va ularning ahamiyati. Diniy qadriyatlar – bu jamiyatdagi axloqiy va madaniy tartibni saqlash, insonlarning his-tuyg‘u va hatti-harakatlarini belgilovchi tushunchalar to‘plamidir. Ular odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni shakllantirish, ijtimoiy adolatni ta‘minlash va to‘g‘ri yo‘lni tanlashda muhimdir. Har bir din o‘ziga xos diniy qadriyatlarga asoslanadi:

- Islom – adolat, inson huquqlari, qayg‘u va sadoqat.
- Xristianlik – muhabbat, kechirish, hokimiyatning buzilmasligi.
- Buddizm – tinchlik, aniqlik va inson ma‘naviyatini rivojlantirish.
- Hindizm – ishonch, qayta tug‘ilish va axloqiy rivojlanish.

Diniy qadriyatlar aholining ma‘naviy-mafkuraviy barqarorligini ta‘minlashda katta rol o‘ynaydi.

Diniy qadriyatlarning transformatsiyasi zamonaviy dunyoda muhim tahlil mavzusi bo‘lib, u turli sabablar bilan yuzaga keladi:

□ Globalashuv jarayonlari insonlar o‘rtasidagi aloqalarni kengaytirib, turli madaniyatlar va dinlar orasidagi chegaralarni buzilishiga olib kelmoqda. Bu, o‘z navbatida, diniy qadriyatlarning ta‘sirini global kontekstda qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

□ Zamonaviy kommunikatsiya vositalarining taraqqiyoti, xususan internet va ijtimoiy tarmoqlar din va diniy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatni o‘zgartirmoqda. Jahon hududidagi yangi tahdidlar, dinning ijtimoiy hayotdagi o‘rmini qayta tiklashga harakat qilmoqda. Internet orqali diniy faoliyatlarning rag‘batlanishi va uning yoritilishiga e‘tibor kuchaymoqda.

□ Hozirgi kunda diniy qadriyatlar va davlat munosabatlari orasidagi chegaralar so‘nggi yillarda ko‘plab davlatlarda qonun bilan tartibga solingan. Bu jarayon, diniy ta‘sirning davlat ishlarida pasayishiga va unga nisbatan yangi konseptlarning (inson huquqlari, demokratiya, erkinlik) qo‘llanilishiga olib kelmoqda.

Zamonaviy dunyoda diniy qadriyatlar jamiyatning turli sohalariga ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda. Shuningdek, ularning transformatsiyasi hozirgi kunda ijtimoiy munosabatlarning yoki jamiyatdagi yoritilgan voqealarga ta'siri bor. Masalan:

- Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali din va diniy qadriyatlar jahon bo'ylab tarqalayotgani aholining diniy bilimlariga va tushunchalariga yangicha tus berishga olib kelmoqda.

Diniy qadriyatlar transformatsiyasining kelajagi muhim, chunki jamiyatning yangilanishi va rivojlanishida diniy xususiyatlardan tashqari, axloqiy va ma'naviy normalarning ta'siri ortib bormoqda. Bundan tashqari:

Etnik va dinlararo munosabatlarda: Kelajakdagi jamiyatlar haqida qarorlar, ayniqsa, ko'pincha diniy va madaniy qadriyatlarga asoslanadi. Bu, jamiyatning turli etnik va diniy guruhlar orasidagi totuvlik va muvofiqlikni saqlash uchun muhimdir. Masalan, diniy erkinlik va madaniy tolerantlikni rivojlantirish orqali jamiyatlarda barqarorlik va o'zaro tushunishni ta'minlash mumkin. Shuningdek, globalizatsiya va migratsiya jarayonlari bilan bog'liq muammolarni hal qilishda dinlararo va etnik munosabatlar muhim o'rin tutadi.

Yoshlar o'rtasida diniy qadriyatlar ko'rinishida: Yoshlar dunyoqarashlari va dinga bo'lgan munosabatlari har doim o'zgarib boradi. O'zgarishlar, umumiy ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy muammolarga bog'liq bo'lishi mumkin. Yoshlar, dinni jamiyatdagi ijtimoiy masalalarga qarata e'tibor qilishadi, ular dinga bo'lgan munosabatda yangi, ko'p jihatli va innovatsion yondashuvlarni yaratadilar. Masalan, texnologiya va internet orqali yoshlar diniy bilim va qadriyatlarning turli xil manbalari bilan tanishish va ularga o'zqarashlarini shakllantirishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, diniy qadriyatlar jamiyatning ma'naviy asoslari bo'lib, ularning transformatsiyasi zamonaviy dunyoda yanada aniq, dinamik va kompleks holatlarga ega bo'lmoqda. Globallashuv, texnologik rivojlanish va sekulyarizatsiya jarayonlari ularning mazmuni va ta'sirini o'zgartirishga sabab bo'lmoqda. Biroq, din va diniy qadriyatlar jamiyatni barqarorlashtirishda va yagona ma'naviy nuqtada yig'ilishda muhim rol o'ynamoqda.

Nazorat savollari:

1. Dinning inson ruhiyatiga ta'siri qanday?
2. Din fenomenologiyasi tushunchasi qanday shakllandi va uning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
3. Din sotsiologiyasining asosiy maqsadi va vazifalarini sharhlang.
4. Din va fan o'rtasidagi asosiy farqlarni qanday tushunasiz?
5. Diniy qadriyatlar jamiyat rivojiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
6. Diniy qadriyatlarning transformatsiyasi deganda nimalar tushuniladi?

IV. AMALIY MASHG'ULOT MATERIALLARI

1-amaliy mashg'ulot: Turli dinlarda diniy kultlar, urf-odatlar, diniy san'at semantikasi (2 soat).

Maqsad va vazifalar:

Kirish (10 daqiqa). O'qituvchi darsning maqsadi va vazifalarini, shuningdek, baholash mezonlarini tushuntiradi. Tinglovchilarlar asosiy tushunchalar: diniy kultlar, urf-odatlar, marosim, qurbonlik, din, san'at, diniy tashkilot, diniy jamoa, diniy tashkilotlarning faoliyatlari bilan tanishadilar.

Guruhda ishlash (30 daqiqa). Tinglovchilarlar 4-5 kishidan iborat guruhlariga bo'linadi va ularga topshiriq beriladi: milliy va jahon dinlaridan (masalan, yahudiylik, hinduizm, xristianlik, islom va boshqalar) birini tanlash va uning urf-odatlar va marosimlarini tahlil qilish. Buning uchun ular quyidagi savollarga javob berishlari kerak:

- Turli dinlarda diniy kultlarning asosiy xususiyatlari qanday?
- Nima uchun bugun diniy kultlar va ularning jamiyatdagi funksiyalari o'zgarib bormoqda?
- Diniy urf-odatlar va marosimlar jamiyatga qanday ta'sir qiladi?
- Turli dinlarda o'tkaziladigan diniy marosimlarning o'ziga xos xususiyatlari qanday?
- Diniy san'at asarlarida semantika va ramzlar qanday ishlatiladi?
- Diniy san'at va adabiyotda turli dinlar o'rtasidagi farqlar qanday ko'rinadi?
- Diniy urf-odatlar va san'atni o'rganishda semantik yondashuv qanday ahamiyatga ega?
- Turli dinlarda diniy kultlarning evolyutsiyasi qanday kechgan?
- Diniy san'at va diniy ritualning o'ziga xos jihatlari qanday?
- Diniy san'atning jamiyatda va insoniyat tarixida tutgan roli qanday?

Tinglovchilarlar topshiriqni bajarish uchun turli ma'lumotlar manbalaridan, jumladan, Internet manbalaridan foydalanishlari mumkin. Agar kerak bo'lsa, ular yordam yoki maslahat uchun o'qituvchiga murojaat qilishlari mumkin.

3. Natijalar taqdimoti (30 daqiqa). Har bir guruh o'z ishini taqdimot shaklida taqdim etadi, asosiy tezislari va dalillar bilan slaydlarni ko'rsatadi. Taqdimot qisqa, aniq va qiziqarli bo'lishi kerak. Har bir taqdimotdan so'ng o'qituvchi va boshqa tinglovchilarlar savollar berishlari, o'z fikrlarini bildirishlari, taqdimotni tanqid qilishlari yoki to'ldirishlari mumkin. O'qituvchi, shuningdek, har bir ish bo'yicha

o'z bahosini va fikr-mulohazalarini beradi, kuchli va zaif tomonlarini ko'rsatadi, shuningdek, yaxshilash bo'yicha tavsiyalar beradi.

4. Xulosa (10 daqiqa). O'qituvchi darsni yakunlaydi, asosiy xulosalar va tinglovchilarlar tomonidan olingan foydali bilimlarni ta'kidlaydi. Shuningdek, u dars mavzusining zamonaviy ilmiy dunyo va butun jamiyat uchun dolzarbligi va ahamiyatiga e'tibor qaratadi. U o'quvchilardan darsda nimalarni eslab qolganligini, nima yoqdi, nima yoqmadi, deb so'raydi, o'zining va boshqalarning ishiga baho berishni so'raydi. Tinglovchilarga ishtiroki va faolligi uchun minnatdorchilik bildirib, o'qishlarida muvaffaqiyatlar tilaydi.

Mavzuning qisqacha bayoni:

Turli dinlarda diniy kultlar, urf-odatlar, diniy san'at semantikasi

Diniy kultlar, urf-odatlar va diniy san'at semantikasi - bu insoniyat tarixidagi eng muhim va murakkab madaniy fenomenlardan biridir. Har bir din o'ziga xos urf-odatlar, diniy ajdodlar, marosimlar va san'at shakllariga ega bo'lib, ular nafaqat diniy qarashlarni ifodalash, balki jamiyatning umumiy dunyoqarashini, axloqiy qadriyatlarini va estetik tasavvurlarini ham aks ettiradi. Turli dinlarda bu fenomenlar turlicha shakllarda rivojlanib, ularning har biri o'ziga xos semantik yuksaklikni yaratgan.

Diniy kultlar – bu ma'lum bir din yoki diniy qarashga asoslangan marosimlar va ibodatlar tizimidir. Ular, odatda, muqaddas joylar, ramzlar, ibodat usullari va diniy shaxslar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, Xristianlikda Iso Masihning tug'ilishi va uning hayotining turli davrlarini nishonlash uchun maxsus bayramlar mavjud bo'lib, bular jamoatning diniy ahamiyatini oshirish va ijtimoiy birlikni ta'minlashga qaratilgan. Islomda esa, haj, namoz va ro'za kabi diniy kultlar mavjud bo'lib, ular musulmonlarning imonini mustahkamlash va ularni Allohga bo'lgan muhabbat va itoatkorlikda birlashtirishga xizmat qiladi.

Hinduizmda esa, turli xudolarga ibodat qilish, shu jumladan, Brahma, Vishnu va Shiva kabi kuchli xudolarni yodga olish va ularga qurbonliklar keltirish ko'p asrlik an'anadir. Bu kultlar, shuningdek, reinkarnatsiya, karma va dharma kabi tushunchalarni ifodalashga yordam beradi. Turli dinlarda, ayniqsa shamanizm, o'zgarishlar va ruhlar bilan bog'liq marosimlar ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu marosimlar ko'pincha o'ziga xos ramzlar va alomatlar orqali diniy voqealarni tasvirlaydi.

Diniy urf-odatlar – bu diniy e'tiqodlarga asoslangan ijtimoiy-amaliy odatlar bo'lib, ular jamiyatning kundalik hayotida o'z aksini topadi. Diniy urf-odatlar o'zining o'ziga xos belgilarini va maqsadlarini ifodalash uchun qoidalar va an'analarga tayanadi. Masalan, Yahudiylikda Shabbat kuni dam olish, ya'ni haftaning yettinchi kunida ibodat qilish va oilaviy jamoalarda vaqt o'tkazish urf-

odatga aylangan. Bu urf-odat, nafaqat diniy e'tiqodning tasdiqlanishi, balki oilaviy birdamlikni ham mustahkamlashga xizmat qiladi.

Islomda esa, masalan, yengil kiyinish va musofirga mehmondo'stlik ko'rsatish kabi urf-odatlar ijtimoiy hayotda o'z ahamiyatiga ega. Shuningdek, Ramazon oyida ro'za tutish va undan keyin Eid bayramida odamlar bir-birlariga xushmuomalalik ko'rsatish ham diniy urf-odatlariga kiradi. Urf-odatlar, shuningdek, diniy imonlarni oddiy hayotda amalga oshirishning shakli sifatida ko'riladi.

Hinduizmda esa, masalan, dushniva (tozalanish) marosimi yoki bayramlar, ayniqsa Diwali yoki Holi, urf-odat sifatida keng tarqalgan bo'lib, ular nafaqat diniy, balki ijtimoiy va madaniy hayotning ajralmas qismi hisoblanadi. Bu bayramlar va urf-odatlar, odamlarning bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbatini, barqarorlikni va ahillikni ta'minlaydi.

Diniy san'at semantikasi, ya'ni diniy san'atning ma'no va ramzlarini tushunish, har bir dinning o'ziga xos estetik va ma'naviy elementlarini o'z ichiga oladi. Diniy san'at, odatda, jamiyatning diniy qarashlarini ifodalash uchun tasvirlar, haykallar, freskalar, arxitektura va boshqa san'at shakllaridan foydalanadi. Bunda har bir san'at asari orqali muqaddas ma'nolar va ruhiy qiyofalar namoyon bo'ladi.

Xristian san'ati, masalan, Iso Masihning hayoti va faoliyatini tasvirlash orqali diniy tushunchalarni yoritadi. Iso haykallari, freskalar va vitrajlar orqali Xristianlikda mukaddaslik va o'limdan keyingi hayotning ramzlari aks etadi. Bu san'at asarlari nafaqat estetik baholashni, balki imonli odamlarni diniy ma'nolarga chuqurroq kirishga chaqiradi.

Islomda esa, diniy san'at ko'pincha tasviriy san'atdan ko'ra, arabeska, geometrik naqshlar va kaligrafiyaga asoslanadi. Islomda rasm chizish va haykaltaroshlik taqiqlangan bo'lsa-da, Qur'on ayatlari va xudolarni tasvirlash uchun kaligrafiya va naqsh san'ati keng qo'llaniladi. Bu san'at shakllari ruhiy ko'tarilish va o'ylashni rag'batlantiradi.

Hinduizmda, xudolarning tasvirlari va shaxsiy kultlar ko'pincha totemlar, haykallar va rangli tasvirlar orqali namoyon bo'ladi. Ranglarning va shakllarning diniy san'ati juda boy va har bir element ma'lum bir ma'no va ramzga ega. Masalan, Vishnu xudosi odatda ko'k rangda tasvirlanadi, bu uning butun dunyo bilan bog'liqligini ifodalaydi.

Turli dinlarda diniy kultlar, urf-odatlar va diniy san'at semantikasi nafaqat diniy hayotni shakllantiradi, balki jamiyatning axloqiy qadriyatlari va estetik dunyoqarashlarini ham o'zgartiradi. Har bir din o'zining muqaddas ramzlari, ibodatlari, bayramlari va urf-odatlari orqali insoniyatning ma'naviy va estetik dunyosini boyitadi. Shu sababli, diniy san'at, urf-odatlar va kultlar bir-biriga bog'langan bo'lib, har bir jamoaning diniy va madaniy merosini, shuningdek, ularning dunyoqarashini aniqlaydi.

2-amaliy mashg'ulot: Sharq mutafakkirlarining din falsafasiga oid qarashlari (2 soat).

Mashg'ulot maqsadi:

Tinglovchilar Sharq mutafakkirlarining din falsafasiga oid qarashlari bilan tanishadilar. Shuningdek, ilk o'rta asrlarda din falsafasi rivojiga oid qarashlarni mustaqil tahlil qilish.

Mashg'ulot shakli:

- Guruhli munozara
- Amaliy topshiriqlar

Qiyosiy tahlil

Al-Farobiy va Ibn Rushdning din falsafasi haqidagi qarashlarida umumiy va farqli jihatlarini "Veen diagrammasi" asosida tahlil qiling.

Zamonaviy tahlil

1. Sharq mutafakkirlarining din falsafasiga oid asosiy qarashlarini qisqacha bayon qiling.
2. Ilk o'rta asrlarda din falsafasining rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?
3. Islom falsafasining ilk o'rta asrlarda din va ilohiyotga nisbatan qanday qarashlar shakllangan?
4. Abu Nasr Farobiy din falsafasi haqida qanday fikrlar bildirgan? Uning asarlarida dinning ahamiyati qanday ta'riflangan?
5. Al-G'azzoliy din falsafasining ilmiy va diniy jihatlarini qanday tushunasiz?
6. Ilk o'rta asrlarda musulmon mutafakkirlarining Yevropa falsafasiga qanday ta'siri bo'lgan?
7. Ibn Sino va uning din falsafasiga oid asosiy qarashlari haqida so'zlab bering.
8. Ilk o'rta asrlarda Sharq falsafasida ilohiyot va mantiq o'rtasidagi bog'liqlik qanday ifodalangan?
9. Din va falsafaning o'zaro munosabatini Sharq mutafakkirlarining nazariyalaridan qanday misollar keltirish mumkin?
10. Al-Roziy va uning din falsafasiga oid qarashlarini tushuntiring.
11. Ilk o'rta asrlarda Sharq falsafasining ilmiy va diniy tushunchalarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan asosiy yondashuvlar nimalardan iborat?
12. Din falsafasi rivojida Sharq mutafakkirlarining tasavvufga qaratilgan qarashlari qanday ahamiyatga ega?
13. Sharq mutafakkirlarining din va tabiat haqidagi qarashlari orasidagi o'xshashlik va farqlarni tahlil qiling.

14. Ilk oʻrta asrda Sharq mutafakkirlarining qadimgi falsafiy taʼlimotlar va din oʻrtasidagi munosabatga qarashlari qanday rivojlangan?

Taqdimot natijasida: Har bir guruh oʻziga ajratilgan savollar boʻyicha qisqacha taqdimot qiladi.

Natija: Har bir guruh oʻz fikrlarini muhokama qilgan holda umumiy xulosalar tayyorlaydi.

Bu amaliy mashgʻulot tinglovchilar bilimini mustahkamlash, zamonaviy tahlil qilish koʻnikmalarini shakllantirish va din falsafasining bugungi dolzarb muammolarini tushunishga yordam beradi.

3-amaliy mashgʻulot: Tomizm va yangi tomizm. (2 soat)

Mashgʻulot maqsadi

- Tinglovchilarga “Tomizm” va “yangi tomizm”ning mazmun-mohiyatini tushuntirish.
- Tomizmning asosiy gʻoyalarini tahlil qilish.
- Tomizm gʻoyasini Foma Akvinskiyning «Ilohiyot yigʻindisi» risolasi asosida tushuntirish.

Mashgʻulot shakli

- Kichik guruhlarda ishlash
- Munozara va bahs
- Real hayotiy misollar asosida tahlil

Tomizm va yangi tomizmni tushunish.

Topshiriq:

Tinglovchilar 3-4 kishidan iborat guruhlarga boʻlinadi va quyidagi savollarga javob izlashadi:

1. Tomizmning asosiy gʻoyalari qanday?
2. Yangi Tomizm va zamonaviy ilm-fan oʻrtasidagi bogʻliqlikni qanday tushuntirish mumkin?
3. Teosofiya qanday maʼlumotlarga asoslanadi va uning asosiy gʻoyalari nimalardan iborat?
4. Teosofiyaning diniy va falsafiy asoslarini qanday tushuntirib berish mumkin?
5. Teosofiya va mistitsizm oʻrtasidagi farqlarni qanday aniqlash mumkin?

6. Teosofiyaning tarixiy rivojlanishi va uning jamiyatdagi ta'siri haqida nimalarni bilishimiz kerak?
7. Teosofiya va ilm-fan o'rtasida qanday qarama-qarshiliklar yoki o'zaro ta'sirlar mavjud?
8. Teosofiya o'zining "Koinot haqiqatlari"ni qanday izohlaydi va bularning amaliy ahamiyati qanday?
9. Yangi tomizmda ilmiy va diniy bilimlar qanday uyg'unlashtiriladi?

Natija: Har bir guruh qisqacha taqdimot tayyorlaydi va tushunchalarni umumiy muhokama qiladi.

Topshiriq: Guruhlarga tomizm va neotomizmning zamonaviy falsafadagi o'zni va ahamiyati haqida izlanish o'tkazish topshiriladi. Ular tomizm va neotomizmning mazmun-mohiyati, uning asosiy g'oyalari va muammolarini muhokama qilishlari kerak.

Metod: *Keys-stadii.* Guruhlar zamonaviy falsafiy masalalarga asoslangan tomizm va neotomizm nazariyalarini talqin qiluvchi holatlarni tahlil qilishi kerak (masalan, jamiyatdagi diniy ishonch va axloqiy qarorlar).

Tomizmning xristian ta'limoti bilan aloqasi

Topshiriq: Guruhlarga Tomizmning xristian ta'limotiga qanday ta'sir etgani va u bilan qanday uzviy bog'lanishi haqida muhokama qilishni taklif qilamiz

Metod: *Vizual prezentatsiya.* Guruhlar birgalikda Tomizmning asosiy tamoyillari va xristianlik bilan aloqasi haqida infografika yoki slayd-shou tayyorlashlari kerak.

Topshiriq: Guruhlarga Tomizm va Neotomizm asosida muayyan falsafiy va diniy muammolarga yechimlar taklif qilish topshirig'i. Masalan, "Ahloqiy qarorlar qo'llanilganida, ular ijtimoiy adolatga qanday ta'sir ko'rsatadi?" degan savolga javob berishlari kerak.

Metod: *Tanqidiy fikrlash.* Guruhlarning har biri aniq nazariy yechimni muhokama qilib, amaliy qarorlar ishlab chiqishlari kerak.

Natija: Shunday qilib, ushbu amaliy topshiriqlar guruhlarda faol ishlashni rag'batlantiradi va Tomizm hamda Neotomizm konsepsiyalarining aniq ta'limotlarini tushunishga yordam beradi.

4-amaliy mashg‘ulot. Din ma’naviy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri ekanligi (2 soat).

Mashg‘ulot maqsadi

Din ma’naviy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri ekanligini tushuntirish.

Din falsafasi va jamiyatdagi ijtimoiy-falsafiy jarayonlarni misollar asosida ochib berish.

Mashg‘ulot shakli

- Guruhlarda ishlash
- Munozara va tahlil
- Real holatlar asosida muhokama

Din ma’naviy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida

Maqsad: Dinning ma’naviy madaniyatdagi o‘rni va ahamiyatini tushuntirish, uning jamiyatda qanday ro‘l o‘ynashini tahlil qilish.

Topshiriq:

1. Dinning ma’naviy madaniyat tarkibidagi o‘rni va ahamiyatini tasvirlash.
2. Din va ma’naviyat o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rsatish.
3. Dinning jamiyatda axloqiy-ijtimoiy muammolarni hal qilishdagi ro‘lini tahlil qilish.

- Ma’naviy madaniyat va dinning jamiyatdagi ijtimoiy ro‘li haqida bir nechta maqolalar yoki tadqiqotlar o‘rganib chiqilsin. Keyin, o‘rganilgan materiallar asosida qisqa insho yoki tahliliy fikrlar yozilsin.

Din falsafasi

Maqsad: Din falsafasining asosiy kontseptsiyalarini o‘rganish, uning falsafiy masalalar bilan bog‘lanishini tushunish.

Topshiriq:

1. Din falsafasining asosiy yo‘nalishlarini aniqlash (masalan, teizm, ateizm, agnostitsizm).
2. Din falsafasining jamiyatdagi ijtimoiy tizim va insonning ma’naviy hayoti bilan aloqasini tushuntirish.
3. Din falsafasi orqali insonning axloqiy va ma’naviy rivojlanishini qanday tushunish mumkinligini izohlash.

Ijtimoiy-falsafiy jarayonlar va din

Maqsad: Ijtimoiy-falsafiy jarayonlarning din bilan qanday bog‘lanishini tahlil qilish, dinning jamiyatdagi ijtimoiy hayotga ta‘sirini o‘rganish.

Topshiriq:

1. Jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilib, ularning din bilan qanday aloqasi borligini aniqlash.
2. Din va falsafiy jarayonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tushuntirish.
3. Jamiyatdagi o‘zgarishlarga dinning qanday ta‘sir ko‘rsatganini ko‘rsatish.

- Ijtimoiy-falsafiy jarayonlarning din bilan bog‘liq holatlarini aniqlash, biror tarixiy hodisani yoki jamiyatdagi o‘zgarishlarni o‘rganib, ular orqali dinning ro‘lini tahlil qilish.

Tahlil va baholash

Maqsad: Dinning ma‘naviy madaniyatdagi o‘rni, falsafasi va jamiyatdagi ijtimoiy-falsafiy jarayonlarga ta‘sirini tahlil qilish.

Topshiriq:

1. Dinning ma‘naviy madaniyatdagi o‘rni haqida yozilgan maqolalarni tahlil qiling.
2. Dinning jamiyatdagi ijtimoiy o‘zgarishlarga ta‘sirini baholang.

- Dinning ma‘naviy madaniyatdagi o‘rnini ifodalovchi qisqacha tezis yozish, unda dinning jamiyatda qanday ro‘l o‘ynashini, ma‘naviy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida uning ahamiyatini tushuntirish.

Natija: Ushbu rejalar asosida tayyorlangan amaliy topshiriqlar orqali o‘quvchilar dinning jamiyatdagi o‘rni va ta‘siri, uning ma‘naviy madaniyatdagi ahamiyati haqida chuqurroq tushunchaga ega bo‘ladilar. Shuningdek, din falsafasi va jamiyatdagi ijtimoiy-falsafiy jarayonlar o‘rtasidagi aloqalarni o‘rganish orqali ilmiy tafakkur va tahliliy fikrlarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

V.KO‘CHMA MASHG‘ULOT MATERIALLARI

1- Ko‘chma mashg‘ulot: “Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishi” (6 soat)

Ko‘chma mashg‘ulot mazmuni:

Din falsafasi shunday bilim sohasiki, unda falsafiy muammolar bilan bir vaqtda dinshunoslikning birgalikda rivojlanishi kuzatiladi. Ya’ni ikki fan yo‘nalishining to‘qnashishi namoyon bo‘ladi. Bunda ziddiyatli holat kuzatilmaydi, aksincha, biri ikkinchisini to‘ldirish bilan din falsafasi mazmunini boyitadi.

1. Kirish

- Talabalarni ko‘chma mashg‘ulot maqsadi va vazifalari bilan tanishtirish.
- Din falsafasi tushunchasi va uning fanlar tizimidagi o‘rni haqida qisqacha ma’lumot.

2. Asosiy qism

- **Din falsafasining boshqa fanlar bilan aloqasi:**
  - Din falsafasining nazariy-falsafiy masalalari.
  - Dinshunoslik sohalari (din tarixi, din falsafasi, din psixologiyasi va b.) bilan bog‘liqligi.
  - Din va fan (falsafa va din) munosabatlari.
- **Diniy ong asoslarining shakllanishi:**
  - mifologik dunyoqarash.
  - diniy ong tushunchasi.
  - diniy dunyoqarash tushunchasi.

3. Amaliy mashg‘ulot

- Talabalar kichik guruhlariga bo‘linadi va din falsafasini dinshunoslik hamda fanlararo ahamiyati bo‘yicha muhokama olib boradi.
- Har bir guruh o‘z xulosalarini taqdim qiladi.

4. Yakuniy xulosa

- Mashg‘ulot natijalari muhokama qilinadi.
- Talabalarning fikr-mulohazalari tinglanadi.
- Din falsafasining shakllanishi va rivojlanishidagi o‘rni bo‘yicha yakuniy tahlil beriladi.

Bu mashg‘ulot din falsafasining nafaqat nazariy, balki amaliy jihatlarini ham tushunishga yordam beradi.

2- Ko‘chma mashg‘ulot: “Teologiya haqida tushuncha” (6 soat)

1. Kirish

- Mashg‘ulotning maqsadi va vazifalari bilan talabalarni tanishtirish.
- Teologiya falsafasiga doir qarashlarni o‘rganish.
- Falsafiy teologiyaning asosiy oqimlarini tahlil qilish.
  - **Panteizm** (yunoncha «pan» - hamma narsa va «theos» - xudo; xudo hamma narsada) Xudoni «ikkinchi tabiat»ga, moddiy olamga singdirib yuboradi.
Panenteizm. Panenteizm g‘oyasi panteizm va teizm o‘rtasidagi oraliq tushuncha hisoblanadi (yunoncha «pan en theos» - barcha narsa Xudoda).

2. Asosiy qism

- **Amaliy mashg‘ulot:** Talabalar kichik guruhlariga bo‘linadi va quyidagi savollar bo‘yicha munozara olib boradilar:
  1. Panteizm nima? U qanday falsafiy qarash?
  2. Panteizmda Qudrat egasi (Xudo) va tabiat orasida qanday aloqa mavjud?
  3. Panteizm va monoteizm o‘rtasidagi farqlar nimada?
  4. Panteizmning asosiy prinsiplari qanday?
  5. Panteizmga ko‘ra, Qudrat egasi (Xudo)ning xususiyatlari qanday bo‘ladi?
  6. Panteizmda dunyo va uning tartibi qanday tushuniladi?
  7. Panenteizm nima? Bu qanday falsafiy qarash?
  8. Panenteizm va panteizm o‘rtasidagi asosiy farqlar nimada?
  9. Panenteizmda Xudoning olamga nisbatan munosabati qanday tasvirlanadi?
  10. Panenteizmga ko‘ra, olam Xudoning bir qismi sifatida ko‘riladimi?

Har bir guruh o‘z fikrlarini asoslab taqdim qiladi.

3. Yakuniy qism

- Munozaralardan xulosa chiqariladi.
- Panteizm va Panenteizm haqida umumlashma fikr bildiriladi.
- Talabalar fikrlari va savollariga javob beriladi.

Natija: Ushbu savollar har ikki konsepsiyani tushunishga yordam beradi va ularning falsafiy asoslarini tahlil qilish uchun qiziqarli diskussiyalarga sabab bo‘lishi mumkin.

VI.GLOSSARIY

Alloh – arabcha so‘z bo‘lib, o‘zbekchada Tangri degan ma‘noni bildiradi. Fors-tojik tilida Xudo deyiladi. Alloh lafzi deyarli barcha tillarda, Tangri so‘zi esa faqat turkiy tillarda qo‘llaniladi. Xudo so‘zi forstojik, o‘zbek, hind, urdu, dari va turkiy tillarda ishlatiladi. Alloh, Xudo, Tangri so‘zlariga, odatda sifat qo‘shib, Alloh taolo, Xudo taolo, Tangri taolo shaklida ishlatiladi. Taolo – ulug‘, oliy degan ma‘noni bildiradi.

Apokalipsis (Vahiynoma) – “Yangi Ahd”ning tarkibiy qismi bo‘lib, uni “Injil” mualliflaridan biri Ioann ilohiy ilhom orqali yozgan, deb e‘tiqod qilinadi. Ushbu kitobda qiyomat va Isoning ikkinchi qaytishi bilan bog‘liq hodisalar bayon qilingan.

Ateizm (yunoncha "Theos" – Xudo; Xudoni inkor etish) – ruhlar, xudolar, o‘limdan keyingi hayot va shu kabi g‘ayritabiiy e‘tiqodlarni rad etadigan va har qanday diniy tizimni inkor qiluvchi qarashlar tizimidir.

Din – insoniyat ma‘naviy hayotining muhim bir qismidir. U insonni atrof-muhitdan ajratib turadigan, koinotdagi barcha mavjudotlarni yaratgan, ayni paytda esa insonlarga to‘g‘ri va adolatli yo‘lni ko‘rsatadigan ilohiy bilim, ishonch va ta‘limotdir. Din, insonning qalbini poklaydigan, uni haqiqat va adolatga yo‘naltiradigan bir maslak va qarashlar tizimidir.

Din falsafasi – dinning mazmuni va mohiyatini, shuningdek, uning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini tushuntirishga qaratilgan falsafiy bilim sohasidir.

Din fenomenologiyasi nemis faylasuflari E.Gusserl va uning shogirdlari (Landgrebe, Fink, Sheler va b.) tomonidan ishlab chiqilgan sub‘ektiv idealistik ta‘limot.

Diniy marosimlar – fuqarolarning diniy ta‘limotlardan, ularning qonun-qoidalari va aqidalaridan kelib chiqadigan diniy faoliyat va xatti-harakatlari.

Din psixologiyasi-Psixologiya (yun. psyche - jon, logos - ilm degan ma‘noni anglatadi) - inson va hayvonlar psixik (ruhiy) hayoti to‘g‘risidagi fan.

Din psixologiyasining asosiy obyekti - dindorlarning dinga e‘tiqod qilmaydigan kishilarning xulqi va harakatidan farq qiluvchi psixologik xususiyatlarini metodologik tamoyillar asosida tadqiq etishdir.

Diniy ong - muayyan diniy tasavurlar, diniy ta‘limotlar, turii urf-odat, marosimlar ta‘sirida shakllanadigan tushuncha.

Din sotsiologiyasi - jamiyat bilan dinning o‘zaro aloqasining o‘rganuvchi fan sohasidir.

Din sotsiologiyasining yo‘nalishlari - din sotsiologiyasida evollyusionizm masalasi, din sotsiologiyasida funksionalizm masalasi, din sotsiologiyasida neoevollyusionizm masalasi.

Deizm (lot. deus – xudo) – diniy falsafiy ta’limot; D. xudoni mukammal tabiat "mashinasi"ni yaratib, unga qonunlar va harakat baxsh etgan olamiy aql deb e’tirof qiladi, biroq tabiatning o‘z harakatlariga xudoning keyingi aralashuvini inkor etadi va xudoni bilish uchun aqldan o‘zga yo‘lni rad qiladi. 17-a.da yashagan ingliz faylasufi lord G. Chember D. asoschisidir ("Haqiqat haqida risola...", 1624). Deistlar kavgina o‘zgarms aqidalar va urf-odatlarqa qarshi chiqib, aqlqa muvofiq keladigan dinni targ‘ib etadilar.

Galaktika (yun. Galaktikos – sutli, sutsimon) – umumiy o‘zaro tortishish kuchi bilan bog‘langan hamda Quyoshni ham o‘z ichiga olgan 200 mlrd.dan ortiq yulduzning ulkan gravitatsion sistemasi. G.da yulduzlardan tashqari yulduzlararo muhit – gaz, chang va turli mayda kosmik zarralar ham bor. Umumiy ko‘rinishi jihatidan mashhur Andromeda tumanligi bilan deyarli bir xil, o‘lchami jihatdan esa undan sezilarli farq qiladi.

Esxatologiya – dunyoning oxiri, narigi dunyo, jannat, do‘zax haqidagi tasavvurlar majmui.

Ilohiy kitob – Alloh tomonidan payg‘ambarlarqa nozil qilingan Zabur, Tavrot, Injil va Qur‘on kabi kitoblar.

Ilohiyot - (arab.-xudo to‘g‘risidagi ta’limot) xudo, uning sifatlari belgilari va sifatlari to‘g‘risidagi diniy ta’limot.

Islom madaniyati - islom dini paydo bo‘lganidan keyin shakllangan va rivojlangan madaniyat.

Ilohiyot (arab — Xudo to‘g‘risidagi ta’limot) xudo to‘g‘risidagi muayyan din tomonidan belgilangan aqidalami haqqoniyiligini e’tirof etish hamda Xudoning sifatlari, belgilari, xususiyatlari to‘g‘risidagi diniy ta’limotlami asoslash va himoya qilish tizimi.

Mif (yun. mythos — afsona, rivoyat, asotir) — qad. odamning borliq olam haqidagi ibtidoiy tasavurlari majmui bo‘lib, koinotning yaratilishi, inson, o‘simliklar va hayvonot dunyosining vujudqa kelishi, samoviy jismlaming paydo bo‘lishi, tabiiy hodisalaming sabablari va mohiyati, afsonaviy qahramonlar, ma‘budlar va ilohlar to‘g‘risidagi e’tiqodiy qarashlami o‘z ichiga olgan. M. qad. odamning voqelikqa bo‘lgan ongsiz hissiy munosabati ifodasi bo‘lib, tabiat va jamiyat hayotining turli qirralari mohiyatini tushuntiruvchi eng qad. tasavvurlar silsilasidir. Mifologik tasavurlar muayyan voqelik mohiyatini xayoliy uydirma vositasida izohlasada, M. yaratilgan va ommalashgan joyida o‘z ijodkori va ijrochilari tomonidan haqiqatda bo‘lib o‘tgan voqealar bayoni sifatida qabul qilingan.

Mu‘taziliylar - (arab.-ajralib chiqqanlar)-ilk islomda ilohiyot oqimlaridan birining tarafdorlari.

Monoteizm - (qad. yunon. «mono»- «yagona», «teo»-xudo) yakkaxudolik.

Nestorianchilik - Vizantiyada 5-asming boshlarida xristianlikda vujudga kelgan.

Panteizm - xudo bilan tabiat bir deb hisoblaydigan diniy-falsafiy ta'limot.

Ruh - ma'naviy - ruhiy, nomoddiy ibtidoni ifodalovchi falsafiy tushuncha. Falsafiy tafakkur tarixida ruh turli metodologik pozitsiyadan talqin etildi. Xususan, panlogizm ruhni mantiqiy tushuncha sifatida tahlil qilsa, panteizm tarafdorlari ruhni olamning substansiyasi sifatida o'rganadilar. Ratsionalizm ruhning muhim tomonini tafakkur tashkil etadi, deb uqtirsa, irratsionalizm ongsizlik sohalari (iroda, his-tuyg'u, tasavur, intuitsiya) ruhning asosiy komponenti sifatida yoritadi.

VII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 592 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: “O‘zbekiston”, 2018. – 507 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2019. – 400 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2020. – 400 b.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonuni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-4732-sonli Farmoni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-maydagi “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5729-son Farmoni.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli Farmoni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-sentabrdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli Qarori.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabr “Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6097-sonli Farmoni.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi “Sun‘iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4996-son Qarori.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-yanvardagi “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-14- sonli Farmoni.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi ““O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Aholi va davlat xizmatchilarining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi bilimlarini uzluksiz oshirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-228-son Qarori.

III. Maxsus adabiyotlar

1. Oliy ta’limning meyoriy - huquqiy xujjatlari to‘plami. -T., 2013.

2. B.I.Ismailov, I.I.Nasriyev Korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha idoraviy chora-tadbirlarning samaradorligini oshirish masalalari//O‘quv-uslubiy qo‘llanma. -T.:O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi. Sudyalar oliy maktabi, 2020.-272 b.

3. Юсуфжанов О., Усманова С. Зарубежный опыт противодействия коррупции. // -Т.: Адвокат, 2016. №5 - 59-62б.

4. O‘rinov V. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim muassasalarida ECTS kredit-modul tizimi: asosiy tushunchalar va qoidalar. O‘quv qo‘llanma. Nyu Bransvik Universiteti, 2020.

5. The European Higher Education Area. - Joint Declaration of the Ministers of Education. - Bologna, 1999, 19 June.

6. Shaping our Own Future in the European Higher Education Area // Convention of European Higher Education Institutions. - Salamanca, 2001, 29-30 march.

7. Виртуальная реальность как новая исследовательская и образовательная среда. Церфуз Д.н. и др. // ЖУРНАЛ [Научно-аналитический журнал «Вестник Санкт-Петербургского университета Государственной противопожарной службы МЧС России»](#), 2015. – с.185-197.

8. Ibraymov A.YE. Masofaviy o‘qitishning didaktik tizimi. Metodik qo‘llanma. – T.: “Lesson press”, 2020. -112 б.

9. Игнатова Н. Ю. Образование в цифровую эпоху: монография. М-во образования и науки РФ. – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128 с. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54216/1/978-5-9544-0083-0_2017.pdf

10. Кирьякова А.В, Ольховая Т.А., Михайлова Н.В., Запорожко В.В. Интернет-технологии на базе LMS Moodle в компетентностно-ориентированном образовании: учебно-методическое пособие / А.В. Кирьякова, Т.А. Ольховая, Н.В. Михайлова, В.В. Запорожко; Оренбургский гос. ун-т. – Оренбург: ОГУ, 2011. – 116 с. http://www.osu.ru/docs/fpkp/kiryakova_internet_technologies.pdf

11. Кононюк А.Е. Облачные вычисления. – Киев, 2018. – 621 с.
12. Oliy ta'lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish konsepsiyasi. Yevropa Ittifoqi Erasmus+ dasturining ko'magida. https://hiedtec.ecs.uni-ruse.bg/pimages/34/3_UZBEKISTAN-CONCEPT-UZ.pdf
13. Emelyanova O. A. Ta'limda bulutli texnologiyalardan foydalanish // Yosh olim. - 2014. - № 3. - S. 907-909.
14. Moodle LMS tizimida masofaviy kurslar yaratish. O'quv-uslubiy qo'llanma. – T.: Toshkent farmatsevtika instituti, 2017.
15. M.Xurramov. Oliy ta'lim muassasalari faoliyatiga sun'iy intellekt texnologiyasini joriy etish [Matn]: metodik qo'llanma / M.Xurramov. K.Xalmuratova. – T.: “Yetakchi nashriyoti”, 2024. – 28 b.
16. Тенденции и развития высшего образования в мире и в России. Аналитический доклад-дайджест. - М., 2021.- 198 с.
17. A.S. Zikriyoyev. Dunyo universitetlari reytingidagi tadqiqotchi olimlar orasida o'zingizni kashf qiling. -T.: Navro'z,2020. ISBN.9789943659285
18. Sherzod Mustafakulov, Aziz Zikriyoev, Dilnoza Allanazarova, Tokhir Khasanov, Sokhibmalik Khomidov. Explore Yourself Among World – Class Researchers. Grand OLEditor, Tashkent 2019, ISBN: 8175 25766-0.
19. Ackoff, Russell L., Scientific Method, New York: John Wiley & Sons, 1962.
20. Barzun, Jacques & Graff. F. (1990). The Modern Researcher, Harcourt, Brace Publication: New York.
21. Muslimov N.A va boshqalar. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. O'quv-metodik qo'llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 208 b.
22. Muslimov N.A va boshqalar. Pedagogik kompetentlik va kreativ asoslari. O'quv-metodik qo'llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 120 b.
23. Печеркина, А.А. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика [Текст]: монография/А.А.Печеркина, Э.Э.Сыманюк, Е.Л.Умникова: Урал. гос. пед. ун-т.–Екатеринбург:[б.и.], 2011. – 233 с.
24. О.С. Фролова. Формирование инновационной компетенции педагога в процессе внутришкольного повышения квалификации. Дисс.к.п.н. Воронеж 2018.
25. Компетенции педагога XXI века [Электронный ресурс]: сб. материалов респ. конференции (Минск, 25 нояб. 2021 г.) / М-во образования Респ. Беларусь, ГУО «Акад. последиплом. образования», ОО «Белорус. пед. о-во». – Минск: АПО, 2021.
26. Ishmuhamedov R.J., M.Mirsoliyeva. O'quv jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalari. – T.: «Fan va texnologiya», 2017, 60 b.
27. Ishmuhamedov R, Mirsoliyeva M, Akramov A. Rahbarning innovatsion faoliyati. – T.: “Fan va texnologiyalar”, 2019.- 68 b.
28. Коджаспирова Г.М. Педагогика в схемах, таблицах и опорных конспектах./ -М.:Айрис-пресс, 2016.
29. Натанзон Э.Ш.Приемы педагогического воздействия.-М, 2012.-202 с.

30. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2014.
31. Abdusamedov A.E. Dinlar falsafasi. - T.: Universitet. -2010.
32. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi.-T.: Universitet. 2004. Islom ensiklopediya. –T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”. 2004.
33. At-Termiziy. Xadislar. Sharq yulduzi. 1990, 9-son.
34. Azim Xoja Eshon. Xikmatlar.- T.: O‘zbekiston. 1993.
35. Bobomurodov A. Islom odobi va madaniyati. – T.: Cho‘lpon. 1995.
36. Buyuk siymolar, allomalar. O‘rta Osiyolik mashhur mutafakkir va donishandlar) 1-3 kitob. – T.: O‘zbekiston. 1996-1997.
37. Bo‘ronov Q. Xalqimiz ma’naviyati va ma’rifatining teran ildizlari.–T.: “FAN”, 2003.
38. Jalilov B. Dinlar falsafasi. O‘quv qo‘llanma.–T.: Noshir, 2019.–148 b.
39. Kamilov D. Dinshunoslik. O‘quv qo‘llanma.– T.: Lesson Press, 2021.–128 b.
40. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. – T.: «Navro‘z» nashriyoti, 2019. – 264 b.
41. Raximjanov D., Ernazarov O. Dinshunoslikka kirish. O‘quv qo‘llanma. – T.: «O‘FMJ» nashriyoti.
42. Islom ziyosi o‘zbekim siymosida. – T.: “Toshkent islom universiteti”, 2005.
43. Islom ma’rifati (nazariy uslubiy qo‘llanma). – T.: “Toshkent islom universiteti”, 2005.
44. Markaziy Osiyo dinlari tarixi / Mas’ul muharrir: s.f.n., dots. Sh.A.Yovqochev. – T.: Toshkent Davlat sharqshunoslik instituti, 2006. – 207 b.
45. Maxdum, Shayx Ismoil. Toshkentdagi Usmon mushafining tarixi. T., 1995.
46. Mo‘minov A., Yo‘ldoshxo‘jaev H., Rahimjonov D. va boshqalar. Dinshunoslik: Darslik / mas’ul muharrir N.Ibrohimov. – T.: Mehnat, 2004. – 294 b.
47. Xomid G‘azzoliy Kimei saodat//Ikki dunyo saodatiga eltuvchi bilim. – Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019.
48. Rumi J. Yetti majlis. –T.: Yangi asr avlodi, 2019.
49. Rumi J. Masnaviy. 40 rivoyatga sharx. –T.: Navruz, 2019.
50. Naqshbandiya tariqatiga oid qo‘lyozmalar fixriyoti.–T.: “Movarounnaxr”. 1993.
51. Komilov N. Tasavvuf. Birinchi kitob. – T.: “Yozuvchi”. 1996.
52. Komilov N. Tassavvuf. Ikkinchi kitob. – T.: “Yozuvchi”. 1999.
53. Usmonov M. Donishmandlar odob-axloq xaqida. -T.: “Fan”. 1996.
54. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Yangi asr avlodi. 2016.
55. Shayx Muxammad Sodiq Muhammad Yusuf. Din nasihatdir.–T.: “Sharq”. 2004.
56. Islomov Z., Haydarov I. Xristianlik: ibodatxona, ibodat va marosimlari. – T.: Qaqnus nashriyoti, 2020.

IV. Elektron ta'lim resurslari

1. www.edu.uz.
2. www.aci.uz.
3. www.ictcouncil.gov.uz.
4. www.lib.bimm.uz
5. [www. Ziyonet. Uz](http://www.Ziyonet.Uz)
6. www.sciencedirect.com
7. www.acs.org
8. www.nature.com
9. <http://www.kornienko-ev.ru/BCYD/index.html>.
10. www.lex.uz
11. www.islom.uz
12. www.hilol.uz